

М.Т. ЖУМАНИЁЗОВА

**ТАРИХ ДАРСЛАРИНИ
МУАММОЛИ ЎҚИТИШ
ТЕХНОЛОГИЯСИ**

ISBN 978-9943-00-024-1

«Фан»

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ
А. АВЛОНИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ХОДИМЛАРИНИ
КАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ МАРКАЗИЙ
ИНСТИТУТИ

М.Т. ЖУМАНИЁЗОВА

ТАРИХ ДАРСЛАРИНИ МУАММОЛИ
ЎҚИТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

(услубий қўлланма)

Тошкент

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

“Фан” нашриёти

2009

Услубий кўлланмада муаммоли ўқитишнинг илмий-назарий асослари ва муаммоли ўқитиш усулларини тарих дарсларига татбиқ этиш масалалари хақида фикр юритилган.

Ушбу кўлланма тарих ва ижтимоий фанлар ўқитувчиларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

педагогика фанлари доктори, профессор Ю.Ф. МАҲМУДОВ

Тақризчилар:

педагогика фанлари доктори, профессор Х.ОМОНОВ

тарих фанлари доктори Я.А.АБДУЛЛАЕВА

тарих фанлари номзоди, доцент А.ҲАСАНОВ

ЎзР ФА Тарих институти кичик илмий ходими А.Р.ТАГАЕВ

ISBN 978-9943-09-977-7

© Ўзбекистон Республикаси ФА
“Фан” нашриёти, 2009 йил.

КИРИШ

Таълим тизимининг модернизация қилиниши, уни таркибий жиҳатдан қайта ташкил этиш жараёни фан, техника ва технологияларнинг жаҳон миқёсидаги замонавий ютуқларини ҳисобга олган ҳолда таълим дастурларини ўзгартириб, янгилаб боришни кўзда тутди.

Ўқувчиларнинг қобилиятлари ва имкониятларига мувофиқ равишда таълимга табақалаштирилган ёндашувнинг жорий этилиши, таълим беришнинг замонавий ўқув-услубий мажмуаларининг яратилиши, илғор педагогик технологияларни таълим жараёнига татбиқ этиш зарурати, таълим-тарбия жараёнини дидактик жиҳатдан таъминланиши умумий ўрта таълим тизимида фаолият юритаётган ўқитувчилар зиммасига таълим, фан, техника ва технологияларнинг жаҳон миқёсидаги янгиликларини амалиётга татбиқ этиш, педагогик жараёни илмий асосда лойиҳалаш ва ташкил этиш вазифасини юклайди.

Бунинг учун ўқитувчилар таълим беришнинг турли хил усулларини билиши ва уларга асосланиши, янги ғояларнинг йўналишларини аниқлаш олиши, илғор тажрибаларни ўз фаолиятига татбиқ этиши лозим. Бу жараёнда нафақат таълим мазмуни, балки қўлланилаётган ўқитиш технологиялари ҳам муҳим роль ўйнайди.

Ўқиш ва билиш фаолиятини ўзгартиришнинг имкониятларидан бири ўқув жараёнига муаммоли ўқитиш технологияларини татбиқ этишдир. Чунки муаммоли ўқитиш жараёнида ўқитувчилар ҳам, ўқувчилар ҳам ўзларининг интеллектуал, жисмоний, маънавий имкониятларини ўқув ва амалий муаммоларни ечиш учун синовдан ўтказадилар. Бу жараёнда ҳосил бўлган амалий кўникма ва малакалар ахборот жамияти шароитларида яшаш учун зарур сифатларни шакллантиришга олиб келади. Шу билан бирга муаммоли ўқитиш технологиялари ўқувчиларда танкидий фикрлаш, реал дунёда пайдо бўлаётган қийинчиликларни кўра билиш ва уларни бартараф этишнинг оптимал йўлларини излаб топиш, ижодий фикрлаш, янги ғоялар яратиш қобилиятини ривожланишига ёрдам беради.

МУАММОЛИ ЎҚИТИШНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Ахборот технологиялари ёки постиндустриал деб аталаётган бугунги жамият шахедан фаол ҳаракат қилишни, мустақил қарор қабул қилишни, ҳаётнинг ўзгараётган шароитларига мослашишни талаб қилади. Бунинг учун ҳар бир шахс маълум сифатларга эга бўлиши талаб этилади. Хусусан:

- ҳар бир ўқувчи зарур билимларни мустақил эгаллаш, эгалланган билимларини турли муаммоларни ечишда маҳорат билан қўллаш;

- ахборотлар билан саводли ишлаш (маълум масалани тадқиқ қилиш учун зарур фактлар йиғиш, уларни таҳлил қилиш, муаммоларни ечишга қаратилган гипотезаларни таклиф қилиш, қонуниятларни, янги муаммоларни аниқлаш ва ечиш);

- олинган билимларнинг қаерда ва қандай қўлланилиши мумкинлигини аниқ билиш ва бу билимларни қўллаш соҳасини англай олиш;

- танқидий фикрлаш, реал дунёда пайдо бўлаётган кийинчиликларни кўра билиш ва уларни бартараф этишнинг оптимал йўлларини излаб топиш;

- ижодий фикрлаш, янги ғоялар яратиш қобилиятига эга бўлиш, турли ижтимоий гуруҳларда киришимли бўлиш, биргаликда ишлашни билиш ёки ностандарт вазиятлардан чиқишни билиш;

- ўзининг маънавияти, интеллекти ва маданий салоҳияти устида мустақил ишлаш каби кўникма ва малакаларга эга бўлиши зарур.

Юқорида айтилган сифатларга эга шахсни шакллантиришга нафақат таълим мазмуни, балки қўлланилаётган ўқитиш технологиялари ҳам муҳим роль ўйнайди. Ўқув жараёнида ўқиш ва билиш фаолиятини ўзгартиришнинг имкониятларидан бири муаммоли ўқитиш технологиясини таълим жараёнига татбиқ этиш ҳисобланади. Чунки муаммоли ўқитиш жараёнида ўқитувчилар ҳам, ўқувчилар ҳам ўзларининг интеллектуал, жисмоний, маънавий имкониятларини ўқув ва амалий муаммоларни ечиш учун доим синовдан ўтказадилар. Бу жараёнда ҳосил бўлган кўникма ва малака-

лар ахборот жамияти шароитларида яшаш учун зарур сифатларни шакллантиришга олиб келади.

Инсон тафаккури муаммоли вазиятларни яратиш, муаммони қўйиш ва уни ечишдек ноёб қобилиятга эга бўлганлиги сабабли инсоният томонидан илмий-техникавий кашфиётлар амалга оширилган.

Педагогик тафаккурни ўқув жараёнида муаммоларни ечишга йўналтириш, яъни таълим жараёнига муаммоли ўқитишни жорий этиш ўқувчиларга тайёр билимларни ўзлаштиришдан аста-секин мустақил фаолиятга ўтиш имкониятини беради.

Муаммоли ўқитишни чуқур ўрганиш XX асрнинг 60-йилларида бошланган бўлиб, унинг асосида “Тафаккур – муаммоли вазиятдан бошланади” – деган ғоя ётади ва муаммоли вазиятда билиш фаолиятининг кетма-кетлиги қуйидагича кўринишга эга бўлади:

- муаммоли вазият;
- муаммони ечиш йўлларини излаш;
- муаммонинг ечими.

Анъанавий таълим тизимида ўқитувчи ва дарслик билимнинг асосий манбаи бўлса, муаммоли ўқитишнинг фалсафаси ва методологиясида ўқитувчи ўқувчиларнинг изланиш-тадқиқотчилик фаолиятини ташкилотчиси, мутасадди маслаҳатчиси ва ёрдамчиси бўлади. Бу роль анъанавий ўқитишдаги ролдан анча мураккаб бўлиб, у ўқитувчидан юқорида маҳорат талаб қилади.

Муаммоли ўқитиш концепциясида муаммоли вазиятнинг биринчи шартли ўқувчи ўзи ечиши лозим бўлган зиддикни кўришидан иборат эканлигидир.

Муаммоли ўқитиш асосида америкалик психолог, файласуф ва педагог Ж. Дьюи ғоялари ётади. У 1894 йилда Чикаго шаҳрида ўқитиш асосини ўқув режаси эмас, балки ўйинлар ва меҳнат фаолияти ташкил этган тажриба мактабини ташкил қилган. Ўқиш, ҳисоблаш, ёзиш бўйича машғулотлар болаларнинг физиологик балоғатига қараб, ўз-ўзидан пайдо бўлган эҳтиёжларига мувофиқ ўтказилган. Ж. Дьюи ўқиш учун тўрт эҳтиёжни ажратган: ижтимоий, конструкциялаш, бадий ифода, тадқиқий. Билиш манбалари сифатида болаларга қуйидагилар тақдим этилган: сўз, санъат асарлари, техник қурилмалар.

Ж. Дьюи ғоялари бўйича бола билишда инсоният йўлини қайтаради, билимларни ўзлаштириш бошқарилмайдиган жараён бўлиб, бола ўзида ҳосил бўлган эҳтиёжни қондириши натижаси си-

фатида материални ўзлаштиради. Ж. Дьюининг фикрича, ўқитиш самарадорлиги шартлари, ўқув материални муаммолаштириш бола фаоллиги билан боғлиқ бўлиши керак.

Фикрлаш психологияси нуктаи назаридан муаммоли ўқитиш ғояси ва тамойиллари С.Л.Рубинштейн, М.И.Махмутов, В.Оконь, И.Я.Лернер томонидан ишлаб чиқилган.

С.Л. Рубинштейннинг «Тафаккур муаммоли вазиятдан бошланади», деган ғояси муаммоли ўқитишнинг психологик асоси сифатида қабул қилинган. 70-80-йилларда анъанавий ўқитиш шакллари самарадорлиги пасайиб кетганлиги қайд этилганда, етакчи педагоглар муаммоли ўқитиш назариясига эътибор қарата бошладилар. Чунки анъанавий ўқитиш шаклида асосий диққат ўқитувчи фаолиятига қаратилган бўлса, муаммоли ўқитиш концепциясида асосий ургу ўқувчиларга кўчади. Муаммоли ўқитиш тамойили бўйича билим ўқувчиларга тайёр шаклда узатилмайди, балки илмий тадқиқот жараёнига ўхшатиб, ўқув фаолияти жараёнида ўқувчилар томонидан эгалланади.

Муаммоли ўқитиш – ўқувчининг муаммоли тақдим этилган таълим мазмуни билан фаол ўзаро боғланишини ташкил этади. Бу жараёнда ўқувчи илмий билимнинг объектив зидликлари ва уларнинг ечимларига яқинлашади, фикрлаш, билимларни ижодий ўзлаштиришга ўрганади.

Муаммоли ўқитиш ижодий фаолиятни шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилган бўлиб, бу жараёнда ўқувчилар ижодий фикрлашининг ривожланиши анъанавий ўқитишдагига нисбатан жадалроқ бўлади, лекин муаммоли ўқитишнинг бу функциясини ошиши учун ўқув жараёнига муаммоларнинг тасодифий мажмуасини киритиш етарли эмас. Муаммолар тизими билимнинг мазкур соҳасига хос муаммоларнинг асосий турларини қамраб олиши керак.

Муаммоли ўқитишни таълим жараёнига татбиқ этишда ўқитувчи илмий ва ўқув муаммолари орасидаги умумийликни ва фарқни ажратиши лозим. Уларнинг умумийлиги – ҳар иккаласида ҳам объектив зидликлар мавжудлиги бўлса, илмий ва ўқув муаммоларини фарқи шуки, илмий муаммода қўйилган масала ҳали ечилмаган, ўқув муаммода эса масала ечилган, уни ечиш йўли ва натижаси маълум. Фақат бу йўллар ва натижаларни ўқувчилар излаб топиши керак. Муаммоли ўқитишнинг якуний мақсади –

ўқувчиларни муаммоларни кўриш ва ечишга ўргатишдан иборат бўлиб, бу фақат фикрлаш фаолияти жараёнида амалга оширилади.

Шахснинг ижодий мустақил фикрлаши жамият учун зарур бўлиб, фикрлаш жараёни муаммоли вазиятдан бошланади.

Муаммоли ўқитиш усулларига тадқиқий усул, эвристик усул, муаммоли вазиятлар яратиш усули киради.

Ўқитишнинг тадқиқий усуллари қўллаганда ўқувчиларга:

- ностандарт масалаларни тузиш бўйича;
- ортиқча маълумотлар билан;
- ўзининг амалий кузатувлари асосида мустақил умумлаштириш;

• йўриқномалардан фойдаланмасдан қандайдир объект моҳиятини баён этиш;

• олинган натижаларни қўллаш чегараларини ва даражаларини аниқлаш;

• ҳодисанинг намоён бўлиш механизмини аниқлаш;

• «бир лаҳзада» топиш каби топшириқларни бериш мумкин.

Ҳозирги кунда бу соҳадаги изланишлар дунёнинг турли мамлакатларида давом эттирилмоқда, умумтаълим фанлари бўйича ҳам, олий таълим фанлари бўйича ҳам муаммоли ўқитиш технологияларининг мажмуавий ишланмалари яратилмоқда.

Фанда муаммоли ўқитиш билан алоқадор иккита тушунча ишлатилади: "муаммо" ва "муаммоли вазият" тушунчалари. Айрим ҳолларда улар синонимдек тушунилса-да, лекин бу атамалар билан белгиланган объектлар ўз ҳажми билан фарқланади. Муаммо муаммоли масалалар кетма-кетлигига ажралади. Демак, муаммоли масалани муаммонинг оддий, хусусий бир масаладан иборат ҳолати сифатида кўриш мумкин.

Муаммоли ўқитишнинг яққол кўриниб турган афзалликларига қарамасдан мактаб таълимининг ҳеч қайси босқичи тўлиқ муаммоли тузилиши мумкин эмас. Муаммоли ўқитишни амалга ошириш учун қисм (айрим бўлим, мавзу, банд) ларни ажратиб олиш лозим. Бунда ўқув материалнинг мантикий-дидактик таҳлили, муаммоларни қўйиш имкониятлари, ўқитиш мақсадларига эришишда уларнинг самарасини аниқлаш талаб этилади. Кўп нарса у ёки бу синфда ишлашнинг аниқ шароитларига боғлиқ. Бундан ташқари, мактаб дарсликларидаги ўқув материали камдан-кам ҳолларда муаммоли ўқитишга мослаштирилган. Лекин муаммоли ўқитишни амалга ошириш учун ўқитувчи ўқув матнларини осонгина қайта ишлаши

мумкин. Муаммоли вазиятларни моделлаштириш учун энг оптимал ўқув материали бу – дарсликдаги фан ва техника тарихига оид маълумотлар.

С.Л. Рубинштейн «тафаккур – инсон олдида турган масала ва муаммоларни ечишга олиб келадиган идрок бўлиб, тафаккур муаммоли вазиятдан келиб чиқади ва муаммони ечишга қаратилган бўлади», – деб таъкидлайди.

Бундан куйидаги мантиқ ҳосил бўлади. Шахснинг ижодий, мустақил, фикрловчи бўлиши жамият учун зарур бўлиб, фикрлаш жараёни муаммоли вазиятдан бошланади. Муаммоли вазият – психик қийинчилик, зиддиятлар вазияти бўлиб, ўқувчиларни муаммоли вазият ҳолатига тушириш орқали уларда фикрлаш қобилияти ривожлантирилади.

ЭВРИСТИК ЎҚИТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Инсоннинг ижодий фаолият масалалари фалсафа, психология, методология, кибернетика, ахборот назарияси, педагогика каби кўпгина фанлар томонидан ўрганилмоқда. Сўнгги ўн йилликларда инсон ижодий фаолиятини ўрганувчи махсус фан – “Эвристика”ни яратиш тўғрисидаги фикрлар тез-тез кўзга ташланмоқда. Эвристика сўзи “Эврика”-“топдим” сўзидан келиб чиққан бўлиб, у бирор муаммони ҳал этилиши билан боғлиқ бўлган қувонч, бирор янги фикр туғилишини олқишлайди.

Эвристика (юнонча *heurisko* – излаётман, топаётман, кашф этяётман) инсон ижодий фаолиятини, шунингдек, янги кашфиётларни яратишда қўлланадиган усулларни ўрганадиган фан сифатида психология, кибернетика, структурали лингвистика, ахборот назарияси чегарасида ривожланади. Эвристикани янги вазиятда янги ҳаракатларни куриш қонуниятларини ўрганадиган фан деб тушуниш мумкин.

Ҳар биримиз тафаккури ностандарт, тасавури ривожланган, ўзига хос ва қўтилмаган мулоҳазалари билан бизни ҳайратда қолдирадиган шахсларни учратганмиз. Бундай инсонларни биз одатда ижодий, янги ғоялар яратиш қобилиятига эга шахс, деб атаймиз.

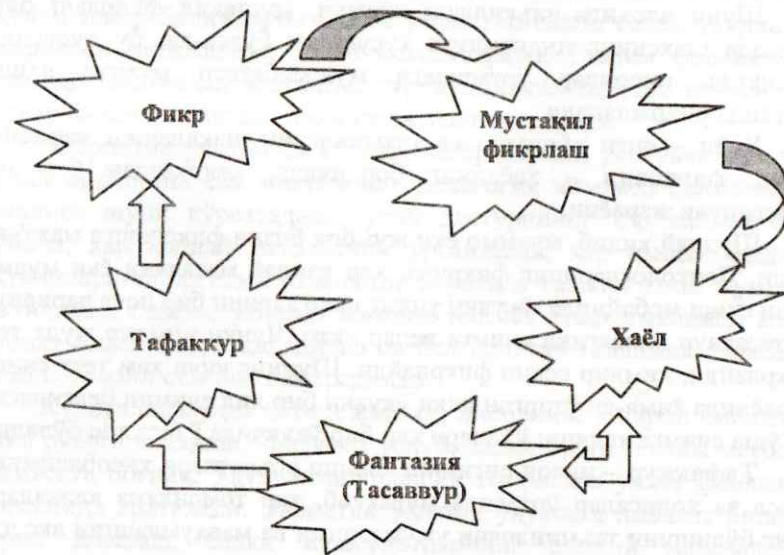
Лекин таълим жараёнида ўхшатиш-образли тафаккурни, янги ғояларни яратиш қобилиятларини ривожлантиришга етарли диққат қаратилмайди. Педагоглар асосан масалалар ечилишининг

мантиқий усулларига эътибор беришади, айрим ҳолларда меъёрий ҳужжатлар ва янги авлодни олдинги авлоддек тарбиялаш ва ўқитиш анъаналари таъсирида бўладилар.

Ўқувчининг вазифаси нафақат маданий анъаналарни ўрганиш ва талқин қилиш, балки янгиларини яратишдан иборат. Маълумки, табиат инсонни яратган ва унга тасаввур қилиш, ўйлаб топиш, бунёд қилиш, яратиш қобилиятларини берган. Демак, ҳар бир инсон эвристик деб аталмиш қобилиятга эга. Шундай экан, эвристика, эвристик услублар ва эвристик ўқитиш деганда нималар тушунилади?

Эвристик услублар жуда мураккаб, кўзда тутилмаган вазиятларда ҳам ечимни топиш имконини беради. Эвристика мақсадга эришишга кўмаклашадиган ҳаракатлар услубини белгилайди.

Эвристик ўқитиш жараёнида ўқувчининг фаолияти куйидаги кетма-кетликда амалга оширилади:

Мияга келган барча ўй-хаёллар – бу фикрлар. Нормал ўқувчини, инсонни фикрсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ҳар он, ҳар дақиқада одам мияси қандайдир фикрлар билан банд бўлади. Уларни тартибга солиш, керагида диққатни жалб қилиш, ички ёки ташқи нутқ воситасида уни ечиш, яъни ифодалаш – фикрлаш жараёнидир.

Фикрлаш жараёни аслида маълум бир масалани, муаммо ёки жумбоқни ҳал қилиш керак бўлганда пайдо бўлади. Фикрлаш дои-

мо бир нарса хусусида камида битта ечимни бериши шарт, акс ҳолда у бошқа жараёнга – хаёл, фантазияга айланиб кетиши мумкин.

Мустақил фикрлаш – шахснинг шундай қобилиятики, у туфайли одам нарса ва ҳодисалар хусусида ўз қарашларига ва ностандарт ечимларга эга бўлади. Масалан, аниқ предмет ручкани нима эканлигини ва нима мақсадда ундан фойдаланиш мумкинлигини кўпчилик билади. Бу – ёзув қуроли. Лекин мустақил ностандарт тафаккурга эрк берилса, унинг кўрсаткич сифати ёки санок таёқчаси сифати, ёки ғалтакка ўхшатиб ип ўраш мумкинлиги каби ўнлаб вазифаларини санаб бериш мумкин. Демак, мустақил фикр инсоннинг нарса ва ҳодисалар, жамиятда рўй бераётган воқеаларнинг моҳияти хусусида ўз қарашлари бўлишини тақозо этади, унинг билиш ва англаш имкониятларини чегарасини кенгайтиради.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, мустақил фикрлаш бир қарашда шахснинг индивидуал хусусияти бўлса-да, бу хусусият жамиятда, инсонлар ўртасидаги муносабатлар муҳити яхши бўлганда ривожланади.

Хаёл – янги образлар ва тахминларни шаклланиш жараёни бўлса, **фантазия** – хаёлнинг борлиқдан, ҳақиқатдан бир оз узоклашуви жараёни.

Шундай қилиб, муаммо ёки жумбоқ бизни фикрлашга мажбур этади. Психологларнинг фикрича, ҳар қандай масалани ёки муаммони ечиш мобайнида ўқувчи унинг шартларини бир неча вариантда тасаввур қилсагина ечимга келар экан. Чунки кимдир жуда тез фикрлайди, кимдир секин фикрлайди. Шунинг учун ҳам тест ечиш жараёнида ёнма-ён ўтирган икки ўқувчи бир хил ечимни белгиласа-да, ўша ечимга келиши йўллари ҳар бир ўқувчида ўзига хос бўлади.

Тафаккур – инсон онгининг билиш объектлари ҳисобланмиш нарса ва ҳодисалар ўртасида мураккаб, ҳар томонлама алоқаларнинг бўлишини таъминловчи умумлашган ва мавхумлашган акс этириш жараёни.

Дунёни тушуниш, англаш ва унга онгли муносабат билдириш жараёни тафаккур, фикрлаш дейилади. Тафаккурнинг олийлиги шундаки, у идрокдан фарқли равишда бевосита акс эттириш бўлмай, нарсалар ва уларнинг хоссаларини, воқеаларни улар йўқ пайтда ҳам акс эттиришга имкон беради. Масалан, Амир Темур давлати ҳақида сўз кетганда ўқувчи Амир Темур ҳақидаги кинофильмни кўрмаган бўлса ҳам марказлашган давлат хусусиятларини

билгани учун ушбу ахборотни тушуниб, уни қабул қилади. Бунинг асосида тафаккур жараёни ётади.

Афсуски, мактабда ўхшатиш-образли тафаккурни, янги ғояларни яратиш қобилиятларини ривожлантиришга старли диққат қаратилмайди. Педагоглар асосан масалалар ечилишининг мантикий усулларига эътибор беришади.

Эвристик ўқитишда ўқитувчининг роли. Эвристик ўқитиш одамзотнинг барча билими ва тажрибасини янгидан кашф этиш мақсадини кўймаган. Шунинг учун ўқитувчи олдида ҳар бир мавзунинг энг муҳим томонларини топиш ва ўқувчи учун дастлабки ижодий изланиш шароитларини яратиш масаласи туради. Ўқувчи ўз тушунчалари, тахминлари ва билишнинг бошланғич маҳсулотларини яратгандан кейингина унга мазкур муаммолар бўйича одамзотнинг ютуқлари билан танишиш таклиф этилади. Бунда ҳам ўқувчи тайёр билимларни оддий ўзлаштирмайди, балки уларни ўз тажрибаси натижалари билан солиштиради. Таълим фаолиятини олимлар томонидан яратилган турли маданий-тарихий нуқтаи назарлар билан диалог ёки полилогда давом эттиради.

Эвристик ўқитишни қўллаш чегараларини ўқитувчи ўзи, услубий бирлашма ёки мактабнинг педагогик жамоаси белгилайди. Амалиёт шуни кўрсатадики, ўқув дастурининг ҳар қандай фан бўйича, ҳар қандай масаласини ўрганишни, ҳар қандай ёшдаги ўқувчиларнинг ижодий изланиши сифатида ташкил этиш мумкин. Ўқувчилар, одатда, ўзининг ижодий намоён этиш имконини мамнуният билан қабул қиладилар ва белгиланган таълимий талаблар ва меъёрларни ошириб бажарадилар.

Хулоса сифатида айтиш жоизки, инсоннинг яширин билимларини рўёбга чиқариш – нафақат услуб, балки бутун таълим методологиясига боғлиқ. Ўқувчининг шахсий тажрибаси унинг фаолияти жараёнида яратилади. Эвристик ўқитиш ўқувчига нафақат билимларни эгаллаш, балки машғулотларнинг шахсий мақсадлари, ўрганилаётган фанни ўзлаштириш йўллари, таълим натижаларини ифода қилиш шакллари ва баҳолаш имконини беради. Тасаввур чексиз бўлгани ва у намоён бўлиши ҳар бир инсонга хос бўлгани учун педагог зиммасига ижодий фаолият орқали ўқув жараёнини ёрқин, динамик, кизиқарли ва эвристик қилиш масаласи юкланади.

ИВЕН ПЕДАГОГИКАСИ НИМА?

Ижодга мойиллик инсон ўзини намоён этишининг юкори фаоллиги, янгиликни яратиш қобилияти, инсон фаолиятининг ҳар қандай кўринишида ўзига хослигидир.

Болаларни ижодкорликка ўргатишда ўқитишнинг инновацион технологиялари орасида юкори ўринни эгалловчи технологиялардан бирини Г.С.Альтшуллернинг **Ихтирочилик вазифаларини ечиш назарияси (ИВЕН)** ҳисобланади.

ИВЕНнинг асосий ғоялари қуйидагилар:

-назария – муаммоларни ижодий ечимини топишда катализатор;

-билим ижодий иш жараёнида бир воситадир, яъни ҳамма кашфиёт қилиши мумкин;

-ижодкорликни бошқа турдаги фаолиятлар сингари ўрганиш мумкин.

ИВЕН назариясида асосий ўринни **Ижодий тасаввурларни ривожлантириш (ИТР)** масаласи эгаллайди. **ИВЕН**нинг асосида ривожлантирувчи таълим технологияси ҳисобланган муаммоли изланиш методлари туради. Ихтирочилик вазифаларини ечиш назариясининг ўзига хос тамойилларига қуйидагилар киради:

-ғояни ўзи ривожлантирувчи ўқитиш ва ривожлантирувчи таълим ҳисобланади;

-ўқитишга фаолиятли ёндашув;

-назарий хулосаларни шакллантиришга йўналганлик;

-ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги икки томонлама мулоқот;

-таълим жараёнида муаммоли масалаларни, муаммоли вазиятларни қўллаш.

Анъанавий таълим ва **ИВЕН** ўртасида ўзига хос фарқлар мавжуд бўлиб, улар қуйидаги жадвалда ўз аксини топган:

Анъанавий таълим	ИВЕН таълими
1. Асосий эътибор назарий фикрлаш-ни ривожлантиришга қаратилган.	1. Асосий эътибор ижодкорликка, ностандарт фикрлашга қаратилган.
2. Ижодий маҳсулот олиш методикалари мавжуд эмас.	2. Ижодий маҳсулот олиш методикаси ишлаб чиқилган.

жадвалнинг давоми

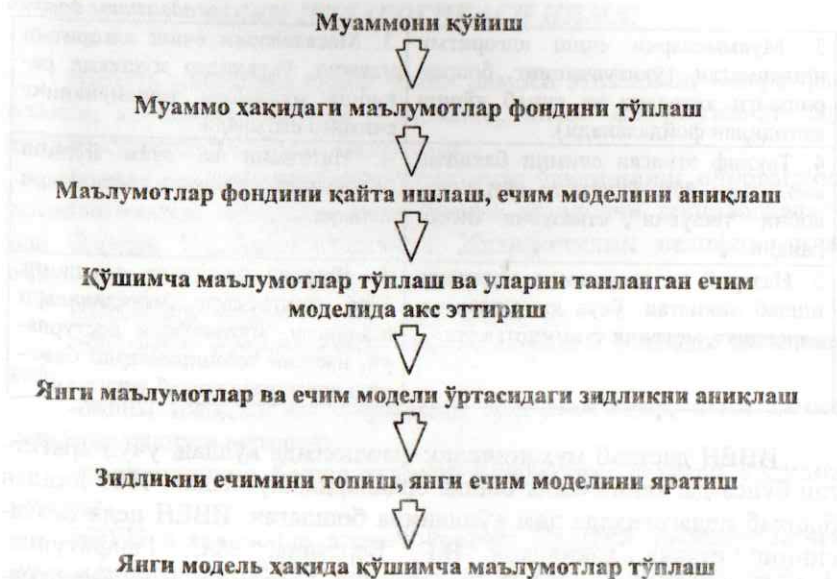
3. Муаммоларни ечиш алгоритми ишланмаган (ўқитувчининг бошқаришдаги хатолари ва синаб кўриш методидан фойдаланади).	3. Масалаларни ечиш алгоритми мавжуд, ўқувчилар мустақил равишда муаммоли топириқнинг ечимига ета олади.
4. Таклиф этилган ечимни баҳолаш мезонлари йўқ, ўқитувчи тўғри жавобни “ташувчи”, етказувчи ҳисобланади.	4. Натижани ва ечим йўлини баҳолашни объектив мезонлари мавжуд.
5. Назарий ва технологик жиҳатдан ишлаб чиқилган, ўқув дастурларига, дарсликка, методик таъминотга эга.	5. Ижодий маҳсулот олишнинг яқка тартибдаги методикалари ишланган, муаллифлик дастурлари, ижодий топириқларни бажариш алгоритми ишлаб чиқилган.

ИВЕН дастлаб муҳандислик фаолиятида қўллаш учун яратилган бўлса-да, кейинчалик бошқа соҳаларда, жумладан, 1989 йилдан бошлаб педагогикада ҳам қўлланила бошлаган. **ИВЕН** педагогикасининг етакчи вакиллари В.Г. Березина, М.С. Ганфитулин, А.А. Гин, Б.Л. Злотин, А.В. Зусман, Т.А. Сидорчук, В.И. Тимоховларнинг кўп йиллик изланишлари шуни кўрсатадики, **ИВЕН**ни таълим жараёнида қўллашни мактабгача таълим ва бошланғич таълим босқичидаёқ бошлаш керак.

Маълумотларни таҳлил қилишга **ИВЕН**ча ёндашув бир қанча моделларни қўллаш орқали амалга оширилади, улар ўрганилаётган объектга тизимли ва диалектик нуқтаи назардан ёндашувни рўёбга чиқаради ва бунда асосий эътибор ўқувчиларнинг мустақил ижодий фаолиятига қаратилади, таълим олувчиларни самарали, янги натижа олишларига йўналтирилади.

ИВЕН маълумотларни икки марта қайта ишлашни талаб қиладиган тадқиқот жараёни бўлиб, ҳаммага маълум бўлган ва кенг тарқалган маълумотларни қайта туркумлаштириш ва уларга янгича ёндашиш асосида янгилик яратилади ва ижобий натижаларга эришилади.

ИВЕН асосида муаммоли вазиятларда ечимга келишнинг алгоритми қуйидаги тартибда амалга оширилади:

Бошланғич синфларда ўқувчиларнинг фаолияти тайёр ўқув топшириқларини ечишга қаратилмасдан, болалар ўзларига яқин ва реал бўлган ҳолатлар, масалан, мустақил ҳолда топишмоқ яратиш, оригинал тахминлар айтиш, эртас яратиш, мақол, метафора, ҳаракатли ўйинлар ўйлаб топиш, янги ўйинчоқ ўйлаб топиш ва уни ясаш каби ижодий фаолиятга жалб этувчи машғулотлар орқали ИВЕН педагогикаси амалга оширилса, юқори синфларда топшириқлар мазмуни ва ҳажми бир оз мураккаблаштирилиб, кенгайтирилиб борилади.

Жумладан, тарих дарсларида ИВЕН педагогикаси ғояларидан фойдаланиш ўқувчиларни тайёр рақамлар, фактларни “қурук ёд олиш юкидан” ҳалос этади. Тарих дарсларида ижодий фаолиятга йўналтирувчи, муаммоли топшириқларни ҳар қандай мавзунини ўрганиш жараёнида ўйлаб топиш мумкин. Бу ўқитувчининг мустақил ишлаши, фақат дарсликдаги матн билан чегараланиб қолмасдан қўшимча манбалардан фойдаланишига боғлиқ, ҳолос.

Тарих дарсларида қўлланиладиган ижодий топшириқлардан намуналар кейинги ўринларда келтирилган.

Мактабда ихтирочилик вазифаларини ечиш назариясига асосланган педагогик тамойиллардан фойдаланиш ўқувчиларни

мустақил фикрлашини ривожлантиради, тизимли фикрлашга, зиддиятларни топиш ва уларни ечим йўлларини излашга, мустақил ҳолда ечимларни топишга ўргатади. Шу асосда ўқувчилар чуқур ва кенг амалий билимларга эга бўладилар, энг асосийси эса ўқувчиларнинг фикрлаш услуби шаклланиб боради, улар тайёр билимларни эгаллашга эмас, уларни мустақил излаб топишга, ўз фаолияти доирасидаги муаммоли масалаларни кўриш, муаммоларни тўғри қўйиш ва уларни ечиш кўникмаларига эга бўладилар.

Болаларда ҳаётий кўникмалар шаклланиб боради. Бу эса ўқувчиларни келажакда жамиятда ўз ўрнини топишига, жамиятнинг фаол аъзоси бўлишига ёрдамлашади.

МУАММОЛИ ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ЎҚУВ МАҚСАДЛАРИНИ БЕЛГИЛАШ

Ўқитишнинг кутилаётган натижаларини ишлаб чиқишга психологик ёндашувлар қадим даврлардаёқ яратилган бўлиб, Аристотель таълим мақсадларининг учта асосий категориясини, яъни тафаккур, сезиш қобилияти ва қўл амалларини бир-биридан фарқлаган. Песталонци эса бу амалларга мувофиқ инсон танасининг уч органини келтиради: бош, юрак ва қўл.

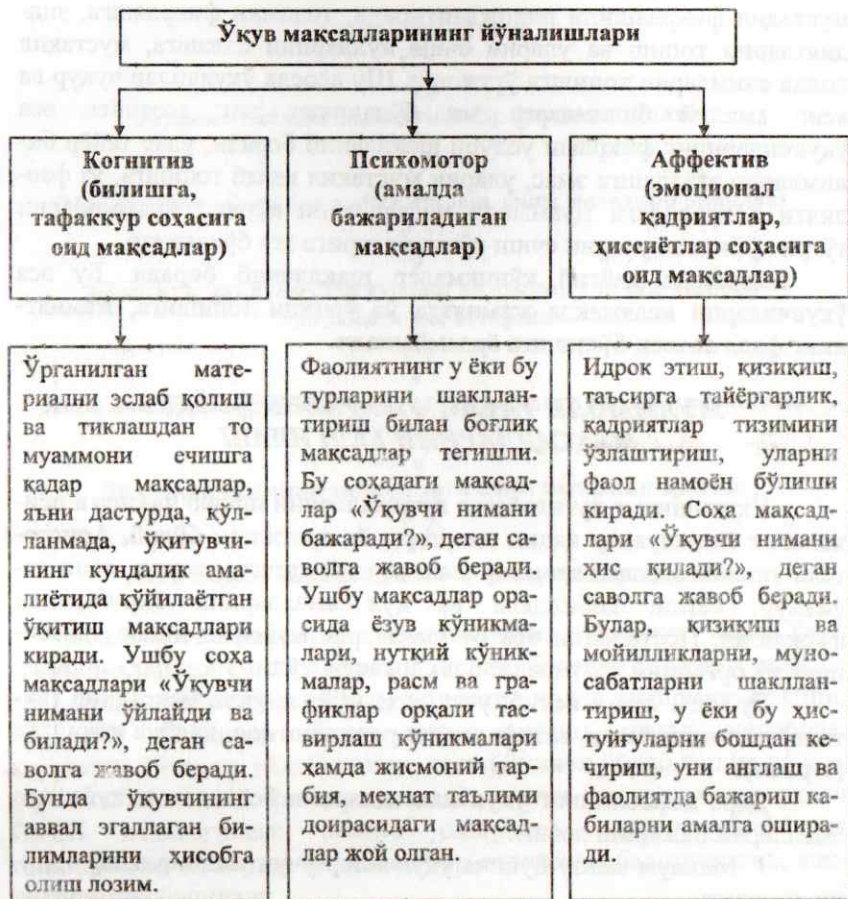
Бугунги кунга келиб, учта соҳа бўйича ўқув мақсадини (кутилаётган натижалар, вазифалар)ни режалаштириш қабул қилинган (1-расм).

Дарс жараёнининг ўқув мақсадларини белгилашда қуйидаги амалларни бажариш лозим:

1. Маълум мавзу бўйича ўқувчилар учун топшириқлар сонини аниқлаш.

2. Шу мавзу бўйича ўқувчи бажариши лозим бўлган амалларни акс эттирувчи ва ўқитишнинг кутилаётган натижаларини ифодалашда қўлланиши мумкин бўлган аниқ феъллар рўйхатини тузиш.

3. Ҳар бир топшириқни (кутилаётган натижани) ўқувчининг (ўқитувчи фаолияти атамаларида эмас) иши атамаларида шундай қўйиш керакки, у машғулот давомида ўқитувчи ўтиши лозим бўлган босқичларга эмас, балки “ўқувчининг яқуний амаллари”га қаратилган бўлсин.

1-расм. Ўқув мақсадларининг йўналишлари.

4. Ҳар бир топширикда ўқувчи фаолияти акс этиши лозим. Масалан: санаб ўтади, тавсифлайди, ажратади, намоёниш қилади, танлайди, таҳлил қилади, ҳисоблайди ва ҳ.к.

5. Ўқувчилардан кутилаётган, кузатиладиган, кузатилмайдиган "ҳулқни" ("кўникмаларни шакллантириш", "англашига эришиш" ва ҳ.к.ларни) аниқ ифодалаш.

6. Ҳар бир топширикни (кутилаётган натижани) шундай қўйиш керакки, у иккита-учта ўқитиш натижасини эмас, фақат битта натижани ўз ичига олсин.

7. Топшириқларни амалга ошганлигини ўлчаш мумкин бўлсин ва мақсадга эришилганлигини тасдиқлаш имконияти бўлишига аҳамият бериш лозим.

9. Агар ўқувчи маълум давр ичида ўз ишини намоёниш этиши керак бўлса, вақт чегараларини белгилаши лозим.

10. Ўқув топшириқларини (кутилаётган натижаларни) учта соҳа бўйича ифодалаш:

когнитив (билишга оид, тафаккур соҳасида) - ўзлаштирилган билимлар ва эгалланган кўникмалар;

психомотор (амаллар соҳасида) - тана ҳаракатларини мувофиқлаштириш, уларнинг асаб-мушаклар координацияси. Масалан, ёзув, спорт анжомларида машқни бажариш;

аффектив (эмоционал-қадриятлар, ҳиссиёт соҳасида) – ҳиссий қадриятлар (қувонч, ҳаяжон, қондаларга риюя қилиш ва ҳ.к.).

11. Ўқув топшириқларини (кутилаётган натижаларни) ишлаб чиққандан сўнг, кутилаётган натижаларга эришганлик даражасини баҳолаш бўйича назорат топшириқларини тузиш.

12. Дарс мазмунини акс эттириш учун усул ва воситаларни танлаш. Улар ҳам анъанавий, ҳам интерфаол усуллар бўлиши мумкин.

МУАММОЛИ ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ЎҚИТУВЧИГА ҚЎЙИЛАДИГАН ДИДАКТИК ТАЛАБЛАР

Муаммоли таълим XX асрнинг 70-80-йилларида олиб борилган изланишлар ва тажрибаларнинг ижобий якуни сифатида вужудга келган таълим шаклидир. Муаммоли таълим ҳақида фикр юритганимизда, бу таълим ўзи нима? Унинг қандай назарий асослари бор? У анъанавий таълимдан нима билан фарқ қилади? Муаммоли таълимнинг мақсади нима? Муаммоли таълимни ўқитувчи қандай амалга оширади?, деган саволларга дуч келамиз.

Муаммоли таълим бу – ўқувчига бериладиган билимнинг қайси қисмини, қандай йўл билан бериш муаммосини самарали ҳал қилишга қаратилган ўқитувчи фаолиятидир. Муаммоли таълим дарсда бир вақтнинг ўзида ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ҳамкорликдаги ҳаракати бўлиб, у ўқувчи шахсидаги муҳим белги – ижодий фикрлаш қобилиятини ривожлантиради. Н.Г.Дайри айтганидек, дарсда ўрганиладиган мазмуннинг мураккаб қисмини ўзлаштиришда ўқитувчининг фаолияти қандай бўлса, ўқувчи фао-

лятини ҳам шу даражага етказиш муаммоли таълимнинг асосий мақсадидир. Муаммоли таълим – ўқувчиларнинг эркин фикрлашларига, ўзининг фикрини эркин баён қила олишларига ва фикрларини янада ривожлантиришларига таъсир этиш. Бунда ўқувчи диққат билан тинглаши, мустақил ва ёлғиз фикрлаши, жамоа бўлиб фикрлаши, таҳлил қилиши, кўпчилик бўлиб муҳокама қилиши ва тўпланган фикрни баён қила олиши керак.

Агар ўқитувчи янги мавзунини таъсирли баён қилиб, кўргазмалардан унумли фойдаланса, баён ниҳоясида айрим ўқувчилар билан иш олиб борса, ўқув жараёни самарали бўлди ёки фаол бўлди, деб ҳисоблаш мумкин. Аммо, бу таълим усули анъанавий таълим беришдир.

Муаммоли таълим ўқитувчидан аниқ ҳаракат қилишни, дарснинг ҳар бир минутини ҳисобга олишни, ушбу вақтда керакли самара ҳосил бўлиши учун ўзининг барча имкониятларини ва маҳоратини ишга солишни талаб этади. Бу масалани ҳал этишнинг муҳим шартини ўқитувчининг бўлажак ўқув машғулотига тайёргарлигидир. Тайёргарлик жараёнида муаммоли таълимнинг барча кўринишларини ҳисобга олиш ва унинг услубини ишлаб чиқиш зарур. Муаммоли таълимга тайёргарлик кўришда ўқитувчилар қатор қийинчиликларга дуч келадилар. Бу қийинчиликларни енгитишда ўқитувчининг инновацион ижодий лабораториясини аҳамияти катта.

Ана шундай қийинчиликлардан бири дарсни муаммоли ташкил қилиш ва муаммони ўрганиш усулини танлашдадир. Чунки танланган усул фақат ўқув материални ўзлаштиришни таъминлагина қолмай, балки ўқувчилар фаолиятида мустақилликни ҳам таъминлаши зарур.

Иккинчи қийинчилик эса муаммоли таълимни кўринишини аниқлашда юзага келади, яъни ўқитувчи муаммони ечишга синфдаги барча ўқувчиларни жалб қиладими ёки вазифани айрим гуруҳ ўқувчиларига бажартирадими? Бу қийинчилик ўқитувчида муаммоли вазият ва муаммонинг баёни ҳақидаги тасаввурларнинг етишмаслигидан келиб чиқади.

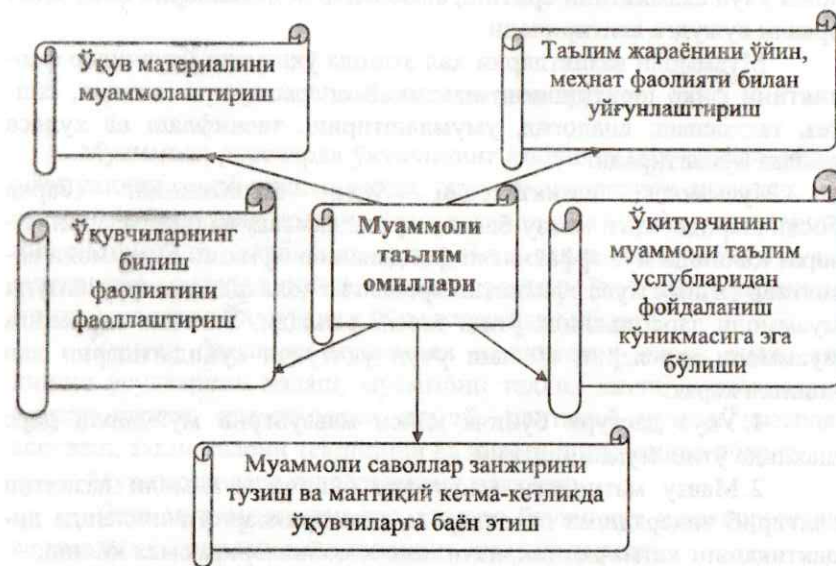
Учинчи қийинчилик эса дарсда ўқувчиларни қизиқишини уйғотиш ва уни узлуксиз ривожлантириб боришида кўринади. Чунки ўқувчилар диққатини бир нуқтага мунтазам тўплашга ўқитувчининг тажрибаси ва маҳорати етмаслиги мумкин.

Муаммоли таълим ҳақидаги тўпланган маълумотларга асосланиб, шуни таъкидлаш лозимки, бу таълим тури илмий-услубий жиҳатдан 3 кўринишга эга.

1. Муаммоли вазиятни вужудга келтириш.
2. Муаммонинг кўйилиши.
3. Муаммонинг ечимини топиш.

Муаммоли вазиятни ўқув машғулотларининг барчасида шакллантириш мумкин. Уни дарс жараёнида қанча кўп шакллантириш ўқитувчига боғлиқ. Муаммоли вазиятнинг аҳамияти шундаки, у ўқувчилар диққатини бир жойга (муаммога) қаратади ва ўқувчиларни изланишга, фикрлашга ўргатади. Муаммоли таълим ўқитувчи раҳбарлигида муаммоли вазият вужудга келтирилиб, мазкур муаммо ўқувчиларнинг фаол, мустақил фаолияти натижасида назарий билим, амалий кўникма ва малакаларни ижодий ўзлаштириш ва ақлий фаолиятни ривожлантиришга имкон берадиган таълим жараёнини ташкил этишни назарда тутати.

Муаммоли таълимнинг муваффақияти куйидаги омилларга боғлиқ:

2-расм. Муаммоли таълимнинг асосий омиллари

Муаммоли вазиятларни вужудга келтириш, ўқувчининг муаммони ҳал этиш, мураккаб саволларга жавоб топиш жараёнида алоҳида объект, ҳодиса ва қонунларни таҳлил қилиш ва билимга асосланган фаол билиш фаолиятини тақозо этади.

Муаммоли таълим назариясида муаммоли вазиятнинг икки тури мавжуд:

1. Психологик муаммоли вазиятлар.
2. Педагогик муаммоли вазиятлар.

Психологик муаммоли вазиятлар ўқувчи фаолиятига, педагогик муаммоли вазиятлар ўқув жараёнининг ташкил этилишига тааллуқли.

Муаммоли вазиятларнинг бу икки тури бир-бирини тақозо этади. Педагогик муаммоли вазиятлар ўқувчидан фақат фикр юритишнинг талаб қилмай, балки билиш мунозарасида иштирок этиш, у ёки бу ҳодиса ҳақидаги ҳаётий ва илмий тасаввурларни қиёслаш, олимларнинг нуқтаи назарларини таққослаш, шунингдек, уларнинг қизиқишларини орттириш мақсадида дарс давомида янги далилларни маълум қилиш, мазкур далилларнинг фан-техника ривожини учун аҳамиятини ёритиш, ажабланарли далилларни баён этиш орқали вужудга келтирилади.

Муаммоли вазиятларни ҳал этишда ўқитувчи ўқувчилар фаолиятини фикр юритишнинг мантиқий операциялари: таҳлил, синтез, таққослаш, аналогия, умумлаштириш, таснифлаш ва хулоса ясашга йўналтиради.

Муаммоли вазиятлардан ўқув жараёнининг барча босқичларида: янги мавзу баёни, мустаҳкамлаш ва билимларни назорат қилишда муваффақиятли фойдаланиш мумкин. Муаммоли вазиятлар тизими муваффақиятли яратилган ҳолларда мазкур мавзунини муаммоли дарс шаклида ўтиш тавсия этилади. Ўқитиш жараёнига муаммоли дарсларни қўллаш учун ўқитувчи қуйидагиларни ҳал қилиши керак:

1. Ўқув дастури бўйича қайси мавзуларни муаммоли дарс шаклида ўтиш мумкинлигини;
2. Мавзу матнидаги масалалар бўйича муаммоли вазиятни келтириб чиқарадиган саволлар ва топшириқларни аниқлашда дидактиканинг кетма-кетлик, изчиллик тамойилларига амал қилиш;
3. Ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштириш ва бошқаришни таъминлайдиган восита ва усулларни аниқлаш, улардан ўз ўрнида ва самарали фойдаланиш йўллари белгилаш зарур.

Муаммоли вазиятларнинг бир қанча турлари бор. Дарс жараёнида муаммоли вазиятларни яратиш ўқитувчининг маҳоратига, билими ва педагогик вазиятларни тўғри баҳолай олиш малакасига боғлиқ.

3-расм. Муаммоли вазиятнинг турлари

Муаммоли дарсларда ўқувчининг фаолияти, энг аввало, мавзу мазмунидан келиб чиққан ҳолда, ўқув муаммоларини аниқлаш, муаммоли вазиятларни яратиш, ўқувчилар олдида ўқув муаммоларини юқори илмий ва услубий савияда қўйиш, дарсда мазкур ўқув муаммоларидан самарали фойдаланишга эришиш, ўқувчилар фаолиятини муаммоларни ҳал этишга йўналтиришдан иборат.

Ўқувчи фаолияти муаммоли вазиятларни идрок этиш, ҳал қилиш усулларини излаш, муаммони таҳлил қилиб, тахминларни илгари суриш, тахминларни илмий, мантиқий нуқтаи назардан асослаш, тахминларни текшириш ва хулоса чиқаришдан иборат.

Муаммоли дарснинг дидактик мақсади:

- ўқув муаммоларини ҳал этишда ўқувчилар ижодкорлигини ва танқидий фикрлаш малакаларини шакллантириш;
- янги билимларни эгаллаш кўникмаларини шакллантириш;
- билимларни ижодий ўзлаштириш ва амалда қўллаш малакаларини ривожлантириш;

- изланувчанлиги, кизиқиши, мотивлари, мантикий тафаккури, ижодий фаолияти, ақлий камолоти ва заковатини ривожлантиришдан иборат.

МУАММОЛИ ТАЪЛИМДА ДАРС ЖАРАЁНИНИ ЛОЙИХАЛАШ

Жамият ва унинг ижтимоий тараққиёти тарих фанининг объектини ташкил этади. Бу фаннинг предмети ўтмишда рўй берган воқеа-ҳодисалар бўлиб, уларни илмий, ҳолис ўрганиш ва ўқувчига ўргатиш, умуман, тарих фанини ўқитиш бугунги кунда давлат сиёсати даражасида белгиланади.

Ўқувчиларни ижтимоий онгини шакллантиришда тарих фанининг ўрни ва аҳамияти бугун ҳар қачонгидан ҳам юқори. Шу сабабли мазкур фан ўқитувчилари дарсни замон талаблари асосида ташкил этишга алоҳида эътибор қаратиши лозим. Тарих фанини ўқитишга қўйилган Давлат таълим стандартларини бажаришда дарс жараёнини лойиҳалаш муҳим аҳамиятга эга.

Дарс жараёнини лойиҳалашда ўқитиш методларини тўғри танлаш, яъни методларни дарснинг вазифалари ва мазмунига мослиги, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг имкониятларига мувофиқ бўлиши талаб этилади.

Ўқитувчи дарснинг лойиҳасини ишлаб чиқишда куйидаги топшириқларни кетма-кет бир бутунликда амалга ошириши керак.

1-босқич. Ўқитувчи дастур, дарслик, методик қўлланма ва синф ўқувчиларининг умумий тавсифи билан танишиб чиқиши лозим.

2-босқич. Дарснинг асосий вазифалари мажмуасини: ўқитиш, таълимий мақсад, тарбиявий мақсад ва ривожлантирувчи мақсадларни ва вазифаларини белгилаш.

3-босқич. Дарснинг асосий босқичларини тўғри, аниқ ва изчилликда жойлаштириш.

4-босқич. Дарснинг ҳар бир босқичи мазмунидаги асосий ўринни ажратиб олиш.

5-босқич. Дарснинг ҳар бир қисми учун ўқитиш методларини, воситаларини, технологияларни танлаш.

6-босқич. Дарснинг ҳар бир қисми учун ўқитишнинг етакчи; умумсинфий, кичик гуруҳ ва индивидуал шаклини танлаб олиш.

7-босқич. Бўш ўзлаштирувчи ва тайёргарлиги кучли бўлган ўқувчилар учун тафовутланган машқ ва вазифаларни танлаш.

8-босқич. Тегишли синф ўқувчилари учун вақт меъёрларига мувофиқ уй вазифасининг мақбул ҳажминини танлаш.

Куйида биз 9-синф «Ўзбекистон тарихи» фанидан «XIX аср ўрталарида ўзбек хонликларининг ижтимоий-сиёсий аҳволи ва ердан фойдаланиш тартиби» мавзусидаги 1 соатлик дарснинг лойиҳасини келтириб ўтамиз.

Ушбу мавзунини ўрганишда ДТС бўйича ўқувчилар хонликларнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётининг ўзига хос хусусиятларини, давлат бошқаруви, хонликларнинг ҳарбий аҳволи, мавжуд солиқ ва мажбуриятларни, шунингдек, ер эгаллигининг шакллари ва ердан фойдаланиш тартиби ҳақидаги билимларни эгаллашлари талаб этилади.

Яъни ўқитувчи дарс жараёнида юқорида санаб ўтилган билимларни маълум кетма-кетликда ўқувчилар ўзлаштириб олишини таъминлаши керак.

Бугунги кунга келиб, тарихчилар тарихни шу даражада таҳлил қилиб беришдики, натижада тарих дарсларида ўқувчиларга нимани, қайси воқеани ўқитиш керак ва қандай ўқитиш керак, деган муаммо пайдо бўлди, чунки саналар, воқеалар, терминлар, алоқалар ва тажрибалар шунчалик кўп.

Шу сабабли ДТС бўйича ҳар бир тарих дарсида ўрганилаётган материалнинг мазмуни, ҳажми, мақсади, моҳиятидан келиб чиқиб, ўқитувчи дарс жараёнининг лойиҳасини ишлаб чиқиши лозим.

Дарсликдаги матн, қўшимча адабиётлар, қўлланма сифатида 9-синф Ўзбекистон тарихи дарслиги, умумий ўрта таълимнинг ДТС ва ўқув дастури, Б. Аҳмедовнинг «Ўзбекистон тарихи манбалари», Азамат Зиёнинг «Биз ким, ўзбеклар...» асарлари танлаб олинди.

Мавзунини ўрганиш учун куйидаги режа ишлаб чиқилади:

1. Ўзбек хонликларининг майдони ва аҳолиси.
2. XIX асрда Ўрта Осиёда ер эгаллигининг шакллари.
3. Суғориш иншоотларининг қурилиши.
4. Меҳнаткаш аҳолининг аҳволи.

Мавзунини режаси аниқлаб олинган, ўқитувчи ҳар бир босқичнинг мазмунидаги асосий ўринни ажратиб олиши ва мавзунини ўрганаётганда ўқувчилар диққатини шунга жалб қилишни ташкил этади.

Демак, ўзбек хонликларининг майдони ва аҳолисини ўрганишда асосий эътибор хонликларнинг чегараси, аҳолининг этник таркиби, феодал тарқоқликнинг сабаблари ва оқибатига қаратилади. Бу режани ўрганишда «SWOT – таҳлил қилиш» методидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Бу метод ўқувчиларда мустақил, эркин фикрлашни ва ўз нуқтаи назарини баён қилиш имконини беради.

Кейинги босқичда Ўрта Осиё хонликларида ер эгаллигининг шакллари ўқувчилар иштирокида таҳлил қилинади. Синф 3 гуруҳга ажратилади ва ер эгаллигининг 3 та шаклини (амлок, мулк ва вақф) ўзига хос хусусиятларини таҳлил қилиб беради. Бунда ер эгаллиги шаклларининг бир-биридан фарқи, ердан ундириладиган солиқ турлари, фойдаланиш тартиби, мерос қилиб қолдириш масалалари муҳокама қилинади.

Мавзунини ўрганишнинг навбатдаги босқичида хонликлардаги суғориш иншоотларининг қурилиши, суғориш тизимини вужудга келиши, хўжаликдаги мавқеи ва аҳамияти, суғориш иншоотларини таъмирлаш масалалари, тўғонлар, каналлар ва ариқлар қазилари, сувдан фойдаланиш тартиби (Шаҳрихонсой, Андижонсой, Чирчиқ, Бўзсув, Чўпонота тўғони, Зоғарик, Хонарик, Янгиарик каналларининг қурилиши) га алоҳида аҳамият бериш лозим.

Бу босқични ўрганишда «Чархпалак» технологиясидан фойдаланишни тавсия этамиз. Бунда олдинги 3 та гуруҳ 3 та хонлиқдаги сув иншоотларини қоғозга ёзиб чиқади. Ўз навбатида қоғозлар чархпалак услубида айлантдирилади ва гуруҳлар бир-бирини тўлдирдириш лозим.

Мавзунини ўрганишнинг навбатдаги босқичида ўша даврдаги меҳнаткаш аҳолининг аҳволи таҳлил қилинади. Бу босқичда ҳар бир ўқувчи топшириқни ёзма бажариб, билдирган фикрини асослаб бериши талаб этилади. Бунда «ФСМУ» (фикр, сабаб, мулоҳаза, умумлаштириш) технологиясидан фойдаланилади.

Демак, бутун дарс давомида метод ва технологияларнинг қўлланилиши қуйидаги кетма-кетликка эга бўлди:

1. «SWOT – таҳлил қилиш методи».
2. Чархпалак технологияси.
3. ФСМУ технологияси.

Ушбу кетма-кетлик мавзунини ўрганиш жараёнида бир бутунликда амалга оширилиши керак, шунингдек, мавзунинг ҳар бир қисми учун метод, восита, технологияларни танлаш баробарида

ўқитиш шакллари (кичик гуруҳ, индивидуал) ҳам белгилаб берилди.

Дарс лойиҳасини тузишда навбатдаги вазифа бўш ўзлаштирувчи ва тайёргарлиги кучли бўлган ўқувчилар учун тафовутланган машқ ва вазифаларни танлашдир. Бунда бажариладиган топшириқлар оддийдан мураккабга қараб бориши лозим.

Дарс лойиҳасининг якунида уй вазифасининг мазмуни жой олиши керак. Уй вазифаси дарсда ўтилган материалнинг мантикий давоми бўлиши кераклигини назарда тутиб, юқоридаги мавзу асосида уйга вазифани «Ўзбек хонликларининг XIX аср ўрталаридаги худудларини дафтарда чизма шаклда тасвирлаш ва унда суғориш тизимларини акс эттириш» каби мазмунда шакллантириш мақсадга мувофиқ.

Хулоса сифатида айтиш ўринлики, дарснинг лойиҳасини ишлашда таълимнинг мақсади ва эришиладиган натижалар аниқ кўрсатиб ўтилиши лозим, шундай лойиҳаланган дарслар билим сифатини кафолатлайди.

МУАММОЛИ ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА КИЧИК ГУРУҲЛАРДА ИШЛАШ

Муаммоли таълим жараёнида кичик гуруҳлар ишини ташкил этиш учун ўқитувчи қуйидагиларни яхши тушуниб олиши лозим:

1. Ўқувчининг индивидуал ҳаракатлари билан жамоа бўлиб ишлагандаги ҳаракатлари нимаси билан фарқланади?
2. Кичик гуруҳларнинг биргаликдаги ишидан қандай натижаларни кутиш мумкин?
3. Гуруҳнинг ҳамфикрлилар жамоасига айланиши учун нималар қилиш керак?
4. Кичик гуруҳ ва унинг таркибига кирувчи ўқувчининг ишини қандай баҳолаш керак?

Гуруҳлар билан ишлаш бўйича айрим маслаҳатлар

1. Ҳамкорлик гуруҳлари кам сонли бўлиши керак. Гуруҳ қанчалик кичик бўлса шунчалик ҳар бир ўқувчи масъулиятлироқ бўлади.
2. Ҳар бир гуруҳ аъзосининг билимини индивидуал тартибда текшириш лозим.

3. Даврий тартибда танлаб (оралатиб) оғзаки сўровлар ўтказиш фойдали, бундай пайтда ўқувчилар гуруҳ аъзолари ёки бутун синф олдида гуруҳ иши ҳақида гапириб берадилар.

4. Барча гуруҳлар ишини кузатиб бориши ва гуруҳ аъзосининг умумий меҳнатда иштирок этган ҳамма ҳолатларини қайд этиши керак.

5. Ҳар бир гуруҳда «назоратчи» бўлиши керак, у ҳар бир гуруҳдошидан нима учун гуруҳ берилган саволга бошқача эмас, айнан шундай жавоб берганлигини тушунтириб беришни сўраши мумкин.

Кичик гуруҳларда ишлашнинг афзаллиги

- Ўқитиш мазмунини яхши ўзлаштиришга олиб келади.
- Ўз вақтида ҳар томонлама алоқаларни таъминлайди.
- Мулоқотга киришиш кўникмасини такомиллаштиришга олиб келади.
- Вақтни тежаш имконияти мавжуд.
- Барча таълим олувчиларни фаол ишлашга жалб этади.
- Ўз-ўзини ва гуруҳлараро баҳолаш имконияти мавжуд.

Кичик гуруҳларда ишлашнинг камчиликлари

- Баъзан кичик гуруҳларда кучсиз таълим олувчилар бўлганлиги сабабли кучли таълим олувчилар ҳам паст баҳо олиши мумкин.
- Барча таълим олувчиларни назорат қилиш имконияти паст даражада бўлади.
- Гуруҳлараро ўзаро салбий рақобат пайдо бўлиб қолиши мумкин.
- Гуруҳ ичида ўзаро низо келиб чиқиши мумкин.

Дарс жараёнида ўқувчиларни кичик гуруҳларга бўлиб ишлатиш яхши натижа беради. Кичик гуруҳлар билан ишлаганда қуйидаги методлардан фойдаланиш мумкин:

1. **Баҳслар.** Бу усул ўқувчиларда тарихий воқеалар ҳақида мулоҳаза юритиб, фикрини баён қила олиш кўникмаси ва малакасини шакллантиради.

Қуйидаги мавзуларда баҳс ўтказиш мумкин:

Миср эҳромлари қандай қурилган?

Амир Темурнинг Русия олдидаги хизмати нимада?

Рим империяси нима учун инқирозга учради?

2. **Тадқиқот методи.** Ўқувчилар айрим тарихий воқеалар, жараёнлар ва урф-одатлар ҳақида тадқиқот ишларини ёзадилар ва химоя қиладилар. Бу ўқувчиларда манбалар билан ишлаш, турли тарихий манбаларни таққослай олиш кўникмасини шакллантиради.

Қуйидаги мавзуларни ўрганаётганда тадқиқот методидан фойдаланиш мумкин:

Буюк ипак йўли – мулоқот йўли.

Афина давлатининг идора усуллари.

Қадимги Юнонистон тарихини ўрганишда дoston ва афсоналарнинг ўрни.

Зардуштийларнинг анъаналари ва урф-одатлари.

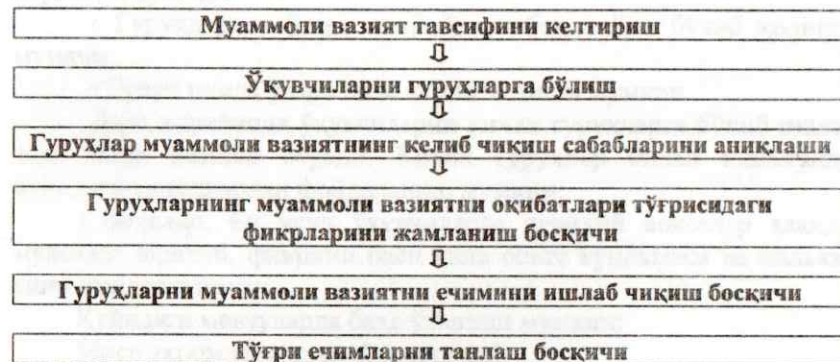
МУАММОЛИ ҲҚИТИШ ЖАРАЁНИДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН МЕТОДЛАР

Бугунги кунда ҳар бир педагог муаммоли таълимни ташкил этиш кўникмаси ва малакасига эга бўлиши, амалиётда муаммоли таълим технологияларидан фойдалана олиши зарур. Муаммоли таълимни амалга оширишда "Балиқ суяги", "Нима учун", "Қандай қилиб", "бхб" каби усуллар ва методлардан фойдаланиш мумкин. Муаммоли таълим жараёнида "Кейс-стади"лардан фойдаланиш, айниқса катта самарадорликка эришишга ёрдам беради. "Кейс" тушунчаси - ахборот мажмуаси, "Стади" тушунчаси - таълим, деган маънони билдиради. Кейс-стади - бу амалий вазият-ни ёритиш асосида муаммони тушунишга, баҳолашга ва муаммонинг ечимини топишга ёрдам берувчи ахборот мажмуаси. Қуйида биз муаммоли таълим жараёнини амалга оширишда қўлланиладиган бир қанча методларга кенгроқ тўхтаб ўтамиз:

"МУАММОЛИ ВАЗИЯТ" МЕТОДИ

"Муаммоли вазият" методи таълим олувчиларда муаммоли вазиятларнинг сабабини ва оқибатларини таҳлил қилиш ҳамда уларнинг ечимларини топиш бўйича кўникма ва малакаларни шакллантиришга қаратилган метод.

"Муаммоли вазият" методининг таркибий тузилиши қуйидагича:

"Муаммоли вазият" методи учун танланган муаммонинг мураккаблиги ўқувчиларнинг билим даражаларига мос келиши керак. Ўқувчилар қўйилган муаммонинг ечимини топишга қодир бўлиши керак, чунки муаммони ечимини топа олмаса ўқувчиларнинг қизиқишлари сўниши ва болалар ўзига бўлган ишончини йўқотиши мумкин. Дарс жараёнида ушбу методдан фойдаланганда ўқувчилар мустақил фикр юритишга, муаммонинг сабаб ва оқибатларини таҳлил қилишга, унинг ечимини топишга ўрганадилар.

"Муаммоли вазият" методини қўллаш босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Ўқитувчи мавзу бўйича муаммоли вазиятни танлайди, мақсад ва вазифаларни аниқлайди, муаммони баён қилади.
2. Ўқитувчи ўқувчиларни топшириқнинг вазифалари ва шартлари билан таништиради.
3. Ўқувчиларни кичик гуруҳларга ажратади.
4. Кичик гуруҳлар берилган муаммоли вазиятни ўрганадилар ва муаммонинг келиб чиқиш сабабларини аниқлайдилар. Барча гуруҳлар муаммонинг сабабларини ўрганиб чиққач, тақдимот ўтказадилар. Барча гуруҳлардаги муаммонинг сабаблари тўғрисидаги бир хил фикрлар жамланади.

5. Бу босқичда берилган вақт мобайнида гуруҳлар муаммонинг келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатлари тўғрисида фикр юритадилар ва вақт тугагач, ҳар бир гуруҳ ўз тақдимотини ўтказди. Тақдимотдан кейин бир хил фикрлар яна жамланади.

6. Энди гуруҳлар муаммони ечишнинг турли йўллари ва имкониятларини муҳокама қиладилар, таҳлиллар ўтказадилар. Муаммоли вазиятни ечиш йўлларини ишлаб чиқадилар.

7. Кичик гуруҳлар муаммони ечиш бўйича ўз вариантлари тақлиф этилган тақдимотни ўтказадилар.

8. Барча гуруҳларнинг тақдимотидан кейин бир хил ечимлар ёки оригинал ечимлар жамланади. Ўқитувчи ўқувчилар билан биргаликда муаммоли вазиятни ечишнинг энг мақбул вариантини танлаб олади.

Масалан, 9-синф "Ўзбекистон тарихи" фанидан "XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистонда иктисодиёт ва савдонинг ривожланиши" мавзусини ўрганишда "муаммоли вазият" методидан фойдаланиш яхши самара беради. Бу мавзуда асосий муаммо подшо Россиясини Туркистон билан иктисодий муносабатлари муаммоси бўлиб, ўқитувчи ушбу муаммо асосида муаммоли

топширикни кўяди. Муаммо: “Туркистонда “пахта талвасаси” муаммоси”, унинг келиб чиқиш сабаблари ва оқибатлари, унинг ўша даврдаги ечими ва бугунги кундаги ҳолати ҳақида ўқувчиларнинг мустақил фикрлари ва уларнинг ушбу муаммони ечиш ҳақидаги таклиф вариантлари ўрганилади.

1-босқич: Ўқитувчи муаммони эълон қилгач, ўқувчиларни 4 та кичик гуруҳга ажратади ва барча гуруҳлар муаммонинг келиб чиқиш сабабларини таҳлил қиладилар. Бунда 9-синф “Ўзбекистон тарихи” дарслигидаги матндан ҳам фойдаланиш тавсия этилади (вақт 7 дақиқагача).

2-босқичда гуруҳлар тақдмоти ўтказилади. Ҳар бир гуруҳга 2 дақиқа вақт берилади. Гуруҳлар тақдмоти тугагач, бир хил фикрлар жамланади. Муаммонинг асосий сабаби куйидагилар эканлиги аниқланади:

-Ўрта Осиёнинг ҳарбий стратегик аҳамиятга эга бўлган географик жойлашуви;

-XIX аср охирида Америка пахтасининг нархи ошиши;

-Америка пахтасининг Россияга ташиб келтирилишини қимматга тушиши;

-Туркистонда ер майдонларининг кўплиги ва ишчи кучининг арзонлиги;

-Тошкент яқинида тажриба селекция базасининг ташкил этилганлиги;

-Россиялик тижоратчиларнинг Туркистон иқтисодиётига сармояларини сарфлашининг бошланиши;

-Туркистонда Россия банклари тизимининг кенгайиши ва уларни пахтачилик билан боғлиқ соҳаларга кредит, ссуда, қарз беришни ўз қўлида тўплаганлиги;

-Туркистонни Жаҳон капиталистик хўжалик тизимига аграр хом ашё куйруғи сифатида тортилиши;

3-босқичда кичик гуруҳлар “пахта талвасаси” муаммосининг оқибатларини таҳлил қиладилар ва гуруҳ тақдмотини тайёрлайдилар. Вақт 6 дақиқа. Тақдмот учун вақт 2 дақиқадан. Тақдмот якунида барча гуруҳлардаги бир хил фикрлар жамланади. Бу фикрлар:

-Туркистон Россиянинг пахта мустақиллигини таъминлади;

-1884 йилда Америка ва маҳаллий пахта навини чагиштириш натижасида аъло сифатли янги пахта нави яратилди;

-Пахта агросаноат мажмуаси вужудга келди, пахта майдони-пахта тозалаш заводи (Туркистонда), тўқимачилик фабрикаси (Россияда);

-Пахта интеграцияси йирик савдо саноат компанияларини пайдо бўлишига олиб келди;

-Туркистон қишлоқлари товар ишлаб чиқарувчига айланди;

-Туркистон қишлоқларида табақаланиш бошланди, яъни бир томондан ерсиз, қашшоқлашган деҳқонлар ёлланма ишчилар армиясига айланди, савдогар деҳқонларни эса судхўрлар қатламига ажралиши тез ўсиб борди;

-Чоракорлар ва мардикорлар қишлоқда пахта етиштиришда асосий ишчи кучига айланди;

-Туркистонлик маҳаллий майда ер эгаларининг қашшоқлашуви ва касодга учраши тезлашиб, ерлар йирик мулкдорлар томонидан арзон гаровга сотиб олинди;

-Туркистонда ғалла етиштириш кескин камайиб кетди, натижада ўлка Россиядан келтириладиган озиқ-овқат маҳсулотларига боғланиб қолди;

-майда хунармандчилик ишлаб чиқариши инкирозга учради ва хунармандлар ишсизлар сафини тўлдириб борди;

-Россия капитали маҳаллий саноатни синдириб, ўз маҳсулоти учун бозор яратди;

-Ўлканинг қолоқлиги ва аҳолининг қашшоқлиги одатий ҳолга айланди ва подшо Россиясининг тартиботи ва тузилмалари зўравонлик билан ўрнатилди.

4-босқичда ўқувчилар ўз гуруҳларида муаммони ечишнинг турли имкониятларини таҳлил қилиб, ечим вариантларини ишлаб чиқадилар. Вақт 8 дақиқа.

5-босқичда гуруҳлар ўзлари ишлаб чиққан ечимларни тақдмот қиладилар. Вақт ҳар гуруҳга 2 дақиқа.

6-босқичда барча гуруҳларнинг тақдмотидан сўнг оригинал вариантлар ва барча гуруҳлардаги бир хил ечим йўллари ўқитувчи раҳбарлигида танлаб олинади. Булар куйидагилар:

1-ечим йўли. Туркистон аҳолисини дунёкарашини ўзгартириш ва саводхонлигини ошириш йўли билан мустамлака сиёсатини, иқтисодий қарамликни бартараф этиш мумкин эди. Бунинг учун Туркистон фуқароларида миллийлик ва ватанпарварликни шакллантириш мақсадида жадид мактабларига кенг йўл очиб берилиши керак эди.

2-ечим йўли. Туркистонни ташқи дунёдан узиб қўйилган-лигига эътибор берадиган бўлсак, маҳаллий бой савдогарлар ўз манфаатларини миллат манфаатидан устун қўймасдан, қишлоқларни ривожлантиришга маблағ сарфлаши, қишлоқда маҳаллий саноатни ривожлантиришга аҳамият қаратганда “пахта талвасаси” йилларида майда хунармандчиликни капитал билан таъминдаш имкони бўлар эди.

3-ечим йўли. Туркистон пахтаси фақат Россияга жўнатиладиган, юқори нархларда бошқа пахтага эҳтиёжи бор давлатларга сотишни йўлга қўйиш, яъни Туркистонни ташқи иқтисодий ва сиёсий алоқаларини ривожлантиришга маҳаллий миллат етакчилари кўпроқ аҳамият қаратиши лозим эди.

4-ечим йўли. Россия капиталига қарши тура олиш учун маҳаллий капитал маблағлари бирлаштирилганда, ўлканинг иқтисодий мустақиллигини қайта тиклаш имконияти яратилар эди ва ҳ.к.

7-босқичда ўқитувчи дарснинг якуний хулосаларини ўқувчилар билан биргаликда яратади ҳамда гуруҳ ишларини ва ишлаш жараёнидаги ўқувчиларнинг фаолиятини баҳолайди.

Тарих дарсларида ушбу методдан фойдаланиш ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш қобилиятларини шакллантиришга ёрдам беради, муаммонинг сабаб, оқибат ва ечимларини топишга ўргатади. Шунингдек, ўқувчиларнинг билим ва қобилиятларини баҳолаш учун яхши имконият яратади, ўқувчиларни тизимли фикрлашга, ҳар қандай хатти-харакатнинг натижаларини таҳлил қилишга ўргатади. Дарс жараёнида мотивациянинг юқори даражада бўлишини таъминлайди.

“ГАЛЕРЕЯ” МЕТОДИ

«Галерея» усули кичик гуруҳларда бирданига бир нечта масалани муҳокама қилиш имконини беради. Бунда гуруҳнинг ҳар бир аъзоси барча таклиф этилган масалалар муҳокамасида иштирок этиши ва ўз улушини қўшиши мумкин.

1-босқич. Масалани қўйиш. Ўқитувчи ҳар бир гуруҳга маълум муаммо ёки масалани беради.

2-босқич. Ҳар бир гуруҳ ўз масаласи устида ишлаши. Масалалар устида ишлаш кичик гуруҳларда амалга оширилади (одатда 5-10 дақиқа).

3-босқич. Кичик гуруҳлар қўшни гуруҳлар масаласи ечимини охиригача етказишга ўтиши. Ҳар бир кичик гуруҳ ўз ғояларини ёзган катта варақни олмасдан доира бўйлаб силжийди. Вариант сифатида гуруҳ силжиши ўрнига доира бўйлаб ишланган ғоялар ёзилган катта варақни узатиш мумкин.

4-босқич. Қўшни масаласи ечимини охиригача етказиш. Ҳар бир кичик гуруҳ вараққа ёзилган қўшни гуруҳ ғояларини ўрганади; савол белгиси билан рози бўлмаганларни белгилайди; қўшни масаласи ечими бўйича ўз ғояларини ёзади. 5 минутдан кейин гуруҳлар доира бўйлаб кейинги кичик гуруҳга ўтиб, яна жойлари билан алмашади. Силжишлар сони кичик гуруҳлар (қўйилган масалалар) сонига тенг.

5-босқич. Ўз масаласига қайтиш. Масаладан масалага доира бўйича ўтишлар ҳар бир кичик гуруҳ ўзининг дастлабки масаласига қайтиш билан тугалланади.

6-босқич. Такдимот ва иш натижалари муҳокамаси. Ҳар бир гуруҳ навбат билан ўзларининг қоғоз варақларида йиғилган натижалар, ғояларни тушунтириш ва шарҳлар билан такдим этади. Бошқа гуруҳлар улар такдимот қилаётган гуруҳ варағига ёзган ғояларини тушунтирадилар ва шарҳлайдилар. Зарур ҳолларда ғоялар умумий гуруҳда муҳокама қилиниши мумкин.

Масалан, 7-синф “Ўзбекистон тарихи” фанидан “Сомонийлар даврида ижтимоий-иқтисодий ҳаёт” мавзусини ўрганиш жараёнида ушбу методдан фойдаланиш учун ўқувчилар кичик гуруҳларга ажратилади.

1-гуруҳга “Сомонийлар даврида қишлоқ хўжалигининг тараққиёти”,

2-гуруҳга “Чорвачилик ва хунармандчиликнинг ривожланишидаги ўзига хосликни аниқлаш”,

3-гуруҳга “Сомонийлар даврида қончиликнинг ривожлантирилиши сабабларини аниқлаш”,

4-гуруҳга “Ички ва ташқи савдо соҳасидаги муваффақиятларни ўрганиш” масалалари топширилади.

Гуруҳ иши ташкил этилгач, белгиланган вақт ичида ҳар бир гуруҳ ўз масаласини муҳокама қилиб, фикрларни қоғозга туширадилар. Вақт тугагач, гуруҳлар ўз қоғозларини шу жойда қолдириб, соат стрелкаси бўйлаб қўшни гуруҳни ўрнига силжийдилар ва ўша гуруҳни масаласини муҳокама қилиб, ўз фикрларини ёзадилар. Бу

токи гуруҳ ўзининг иш жойига қайтиб келгунча давом этади. Барча гуруҳлар ўз жойига қайтгач, тақдимот ўтказилади.

ДАРСЛИК ВА МАТН БИЛАН ИШЛАШНИНГ ИННОВАЦИОН УСУЛЛАРИ

Тарих дарсларида билим беришнинг асосий воситаси китоб ва харита ҳисобланади. Тарихий манбалар ва харита ёрдамида берилган матн мазмунини тўлиқ ва онгли равишда ўзлаштириб олиш учун ўқувчиларнинг ёзиш орқали билим олиш малакасини шакллантиришга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Шу сабабли тарих дарсларида ўқувчиларнинг китоб билан мустақил ишлашларини ташкил этишда қуйидаги методларни қўллаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади:

- ◆ **Тақриз ёзиш** – Тарихий воқеа ва жараёнлар, шахслар ҳақида дарсликларда келтирилган қўшимча маълумотларни таҳлил қилиб, ўз муносабатини ёзма равишда ифода этиш.
- ◆ **Конспект тузиш** – Матнни мустақил ўқиб, ўқиганини аниқ, лўнда ёза олиш.
- ◆ **Тезис тузиш** – Дарслик ёки тарихий манбадаги асосий фикрларни ажратиб олиш ва кетма-кет ёза олиш.
- ◆ **Аннотация** – Берилган матнни ўқиб, ўз тушунчасини қисқа ёза олиш.
- ◆ **Қисқа маълумотнома тузиш** – Статистик, хронологик, биографик маълумотларни тўплаш ва тизимлаштириш.
- ◆ **Мантиқий моделлаштириш** – Схемалар, чизмалар, диаграммаларда матн мазмунини ифодалаш.

«ДЕБАТЛАР» МЕТОДИ

Дебатлар – бу қарама-қарши нуқтаи назарларнинг ўзаро баҳси (тўқнашуви) бўлиб, у ўқувчиларни танқидий фикрлашга, турли масалаларни ўрганиш ва ўзлари ҳақ эканлигига бошқаларни ишонтиришга ўргатади.

Дебатлар Қадимги Грецияда яратилган бўлиб, улар демократиянинг муҳим элементи бўлган. Афинада фуқаролар тақдим этилаётган қонунларнинг афзал томонлари ва камчиликлари ҳақида тортишар эдилар, масалани яхши тушуниш учун уни турли томондан таҳлил қила туриб, баҳслашиш усулларига ўрганар эдилар.

Дебатлар бу жамоа ўйини бўлиб, бунда жамоанинг ҳар бир аъзоси ўзининг бурч ва мажбуриятларига эга бўлади, ким ғалабага эришганини эса дебат якунида жамоаларнинг аргументлари, фактлари, фавқулудда саволлар ва уларга берилган жавоблар асосида ҳакамлар жамоаси ёки ҳакам белгилаб беради.

Ўқувчилар билан дебат ўтказганда 3 та тамойилга амал қилиш керак:

1. Дебатлар кўп нарсага ўргатади (чунки дебат ўтказишдан мақсад фақат ғалаба қозониш эмас, балки асосий мақсад дебатлар ёрдамида янги билимларни эгаллашдир).

2. Чиндиллик ва виждонлилик мажбурияти (бу тамойил дебатнинг ўзаги бўлиб, ногўғри аргумент келтириш ва чапараста саволларга жавоб беришда мантиқан ногўғри йўлдан кетишнинг олдини олади).

3. Ўзаро ҳурматни сақлаш (дебат иштирокчиларининг шахсига тегмаслик шарт, ўзга ўқувчи томонидан айтилган назария ёки фикрга қарши чиқаётган бўлса, унинг обрўсини тўкиш мақсадга мувофиқ эмас. Чунки дебат – ғоялар ва бу ғояларнинг тўқнашуви-дан иборат).

Дебатда 2 та жамоа иштирок этади.

1-жамоа. Тасдиқловчи томон сифатида;

2-жамоа. Қарама-қарши ёки инкор этувчи томон сифатида.

Жамоалардан сўзга чиқувчилар **спикерлар** дейилади.

T1, T2, T3-тасдиқловчи томон спикерлари.

K1, K2, K3-қарама-қарши томон спикерлари.

Дебатларда қуйидаги маҳоратлар зарур бўлади:

Танқидий тафаккур (танқидий фикр юритиш).

Тадқиқий малакалар.

Ташкилий малакалар.

Кулоқ солиш ва ёзма қайд қилиш малакаси.

Ўтказиладиган дебатнинг мавзуси аниқ, тасдиқловчи тугалланган фикр шаклида бўлиши керак.

Тасдиқловчи томон спикерлари ҳакамларни ўз нуқтаи назарларининг тўғрилигига ишонтиришга ҳаракат қилади (масалан, буюк географик кашфиётлар мустамлакачилик урушларининг келиб чиқишидаги асосий сабабдир).

Инокор этувчи томон спикерлари тасдиқловчи томон нуқтаи назарининг нотўғри эканлигига ҳакамларни ишонтиришга ҳаракат қилиши керак (мустанлакачилик урушларининг асосий сабаби географик кашфиётлар эмас, балки дунёда ҳукмронликка интилиш гоёсидир ёки географик кашфиётларсиз ҳам мустанлакачилик урушлари бор эди).

Аргументлаш. Аргументлаш орқали ҳар иккала томон ҳакамларни ўз нуқтаи назари тўғри эканлигига ишонтириши керак. Аргументлар суғ ёки кучли, ишонарли бўлиши мумкин.

Шунингдек, дебат иштирокчилари ўз нуқтаи назарларини мустанлакаловчи далиллар (цитаталар, фактларни, статистик маълумотларни) тақдим қилишлари лозим.

Чапараста саволлар. Кўпчилик дебатларда ҳар бир иштирокчига оппонент жамоа спикерининг саволларига жавоб бериш имконияти берилади. Бир жамоа спикерининг саволи ва бошқа жамоа спикерининг жавоби раунди «чапараста саволга тутиш» дейилади.

Тарих дарсларида қуйидаги мавзуларда дебат ўтказиш мумкин:

1. Франция-Пруссия уруши ягона немис давлатини ташкил топиши учун шарт эди.
2. Абдуллахон II нинг марказлаштириш сиёсати Шайбонийлар давлатининг инкирозига сабаб бўлди.
3. Инглиз-рус рақобати подшо Россиясининг Ўрта Осиёни босиб олишидаги асосий сабабдир.
4. XVIII асрдаги ислом дини. Динни давлатдан ажратиш шарт эди.
5. Россия империясининг кўчириш сиёсатини оқлаш мумкин.

6. Туркистонда пахтачиликнинг ривожланиши қишлоқ хўжалигини инкирозга олиб келди.

7. Буюк географик кашфиётлар мустанлакачилик урушларининг асосий сабабидир.

Тарих дарсларида дебат ўтказиш учун ўқувчилар ва ўқитувчининг ўзи ҳам махсус тайёргарликка эга бўлиши ҳамда дебатнинг мавзуси олдиндан эълон қилиниши керак.

ФСМУ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Тарих дарсларида ушбу методдан фойдаланиш ўқувчиларда тарихий тафаккурни ривожлантиришга ёрдам беради. Методнинг моҳияти қуйидагича:

Ф – фикрингизни баён этинг.

С – нима учун шу фикрдалигингизнинг сабабларини келтиринг.

М – кўрсатилган сабабни тушунтирувчи (исботловчи) мисол келтиринг.

У – фикрларингизни умумлаштиринг.

Масалан, 7-синф ўқувчилари учун қуйидаги топшириқни бериш мумкин: “Ўрта асрларда Мурғоб воҳасида сув хўжалиги бўйича 10 мингга яқин турли мансабдаги мироблар сув иншоотларининг назорати-ю сув тақсимооти билан банд бўлган. Бухоро воҳасида эса сув хўжалигини давлат қозиси бошқарган. Сизни фикрингизча, нима учун сувдан фойдаланишга шунчалик эътибор берилган?”

Бу топшириқни бажаришда берилган жадвалга ҳар бир ўқувчи аввал ўзининг фикрини ёзиши, нима учун шундай фикрга келганлигини сабабларини изоҳлаши, келтирилган сабабларни мисоллар билан мустанлакалаши ва шундай кейин умумий хулосасини баён этиши лозим. Бу жараёнда ўқувчи томонидан билдирилган ҳар бир фикр мисоллар билан асосланиши керак.

Фикр	Сабаб	Мисол	Умумий хулоса

“МУАММО” ТЕХНОЛОГИЯСИ

“Муаммо” технологияси ўрганилаётган мавзудаги асосий муаммони ажратиб олиш ва муаммони ўқувчилар томонидан мустақил ҳал этилишини таъминлашга хизмат қилувчи технологиялардан бири ҳисобланади.

Масалан, 7-синф “Ўзбекистон тарихи” фанидан “Хоразмшоҳлар салтанатининг Мўғуллар давлати билан муносабатлари” мавзусини ўрганиш жараёнида ушбу методдан фойдаланиш яхши натижа беради. Бу мавзуда “Мўғуллар босқини арафасида Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ давлатининг бошқарув тизимидаги уруғ-аймоқчилик муаммоси”ни берилган жадвал асосида ҳар бир ўқувчи дарсликдаги матндан фойдаланган ҳолда, мустақил таҳлил қилиши мақсадга мувофиқ.

Муаммонинг тури	Муаммонинг сабаблари ва кўринишлари	Муаммони ҳал этиш учун ҳаракатлар

“БУМЕРАНГ” ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ушбу технология дарс жараёнида, дарсдан ташқарида бўш вақтларда турли адабиётлар, тарихий манбалар, матнлар билан ишлаш жараёнида ўқувчиларнинг ўрганилган материални яхши эслаб қолишига ёрдам беради, оғзаки нутқни ривожлантириш ва ўз фикрини эркин баён эта олиш малакасини шакллантиради, шунингдек, бир дарс давомида барча ўқувчиларни баҳолаш имконини берувчи технология ҳисобланади. Бу технологиядан янги мавзунини ёки материални ўрганиш жараёнида фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Технологиядан фойдаланиш тартиби:

1-босқич. Ўқувчилар 4-5 кишидан иборат кичик гуруҳларга бўлинадилар.

2-босқич. Ўқитувчи ҳар бир гуруҳ ва унинг ҳар бир аъзосига мустақил ўрганиш, фикрлаш ва ёдда сақлаб қолиш учун ўрганилаётган янги мавзу бўйича алоҳида ёзма тарқатма материал беради. Тарқатма материал умумий мавзунинг бир қисмини ташкил қиладиган матндан ёки жадвалдан иборат бўлиб, гуруҳнинг барча

аъзоларига бир хил мазмунда бўлиши керак. Демак, янги мавзу олдиндан ташкил этиладиган гуруҳлар сонига қараб, 4 ёки 5 қисмга бўлиниши лозим. Шунда ҳар бир гуруҳ янги мавзуга оид алоҳида матнга эга бўлади.

3-босқич. Гуруҳнинг ҳар бир аъзоси матнни якка тартибда, алоҳида ўрганиб чиқиб, эслаб қолиши, кейин эса матнни гуруҳ аъзолари ўзаро савол-жавоб асосида гуруҳда муҳокама қилиши керак. Матннинг катта кичиклигига қараб, бу ишга 10 дақиқа ажратилади.

4-босқич. Ўқитувчи ҳар бир гуруҳ ёнига келиб, гуруҳ аъзоларига олдиндан тайёрланган, рақам ёзилган қоғозлардан биттадан олишни таклиф этади (қоғоз сони гуруҳдаги ўқувчилар сонига тенг бўлиши керак). Ўқитувчи рақамлар бўйича янги гуруҳлар тузишни таклиф этади (1 рақамини олганлар 1-гуруҳ, 2 рақамини олганлар 2-гуруҳ ва ҳоказо).

5-босқич. Янги тузилган гуруҳнинг ҳар бир аъзоси энди ўзига 2 та вазифани ҳам ўқитувчи, ҳам ўқувчи вазифасини олади. Яъни гуруҳнинг ҳар бир аъзоси олдинги гуруҳда ўзи ўрганиб чиққан матн мазмунини янги гуруҳ аъзоларига ўргатиши ва ўз навбатида, гуруҳнинг бошқа аъзоларининг матнларини ҳам ўзлаштириб олиши талаб этилади. Бунда гуруҳнинг ҳар бир иштирокчиси ўзи ўзлаштирган материални сўзлаб бериш орқали бошқаларга тушунтириши керак. Бунинг учун 20 дақиқа вақт ажратилади. Натижада рақамлар бўйича тузилган янги гуруҳлар умумий мавзу бўйича барча материалларни ўзлаштиришга эришадилар.

6-босқич. Гуруҳдагилар бир-бирларига ўз матнларини гапириб бергач, матн қандай ўзлаштирилганини текшириш учун ўқитувчи гуруҳ аъзоларини ўз матнларидан келиб чиқиб, бир-бирларига савол беришларини тушунтиради ва гуруҳ ичида шу тариха ички назорат ўтказилади. Бу эса гуруҳдагиларнинг бир-бирларига сўзлаб берган материалларини бошқалар томонидан қандай ўзлаштирилганини аниқлашга ва мустаҳкамлашга ёрдам беради.

7-босқич. Ўқитувчи барча ўқувчиларни олдинги гуруҳларига қайтишларини сўрайди ва ҳамма машғулот бошланишидаги гуруҳига қайтиши керак.

8-босқич. Ўқитувчи барча ўқувчиларнинг мавзуга оид ҳамма материал билан танишиб чиққанлигини ҳисобга олган ҳолда, синфдаги хоҳлаган ўқувчисидан ушбу мавзуга оид хоҳлаган саволини

сўраши мумкинлигини айтади ва назорат саволларини рейтинг баллари асосида баҳолашни тушунтиради. Саволларга берилган жавоблар агар тўлиқ бўлса 3 балл, қўшимча қилинса 2 балл, ўтирган жойда лўқма ташласа 1 балл, жавоб беролмаса 0 балл қўйилади. Гуруҳ аъзоларининг жавобларини белгилаш ва ҳисоблаб бориш учун 1 ўқувчи тайинланади.

9-босқич. Ўқитувчи тарқатма материаллардаги саволлар асосида гуруҳларни ўзлаштиришини текшириб чиқади.

10-босқич. Энди ўқитувчи ҳар бир гуруҳга ўз материали асосида янгидан 3 та савол тузишни таклиф этади. Вақт 3-5 дақиқа.

11-босқич. Бу босқичда гуруҳлар бир бирларига ўзлари тузган саволларни берадилар ва берилган жавоблар юқоридаги тартибда ҳисобланади. Агар бошқа гуруҳлар саволга тўғри жавоб бера олмаса, гуруҳ ўзи жавобни тўлдиради ва қўшимча баллга эга бўлади.

12-босқич. Якуний босқичда гуруҳлар тўплаган баллар ҳисобланиб гуруҳ аъзолари сонига бўлинади. Балларни тақсимлашда гуруҳ аъзоларининг ҳам фикрлари инobatта олинishi керак.

ЎЗИШ ВА ЎҚИШ ОРҚАЛИ ФИКРЛАШНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЁКИ «ИНСЕРТ» УСУЛИДА ЎҚИШ

Америкалик педагоглар томонидан тақдим этилган «Нотаниш матнни инсерт усули ёрдамида ўқиш» методи тарих дарсларида қўлланилса жуда самарали бўлиши мумкин. Чунки ҳар бир тарих дарсида ўқувчилар янги маълумотлар, манбалар ва янги шахслар ҳаёти билан танишишлари керак бўлади.

Ўқувчи матнни охиригача ўқиб чиқиб, ҳозир ўқиганларидан ҳеч нарсани мутлақо эслаб қолмаслиги кўп ўқувчилар учун оддий ҳол ҳисобланади. Инсерт усули орқали ўқиш эса тушуниб ўқиш, ўқиш жараёнида фаол билим олиш имконини беради.

Инсерт (белги қўйиб ўқиш) –ўқиш ва ёзишни самарали амалга оширишда, ўқувчиларда дарслик билан ишлаш кўникмаларини шакллантиришда айниқса қулай усул.

Яъни бу усул конспект ёзишнинг интерфаол усулидир.

Унда белгилар қуйидагича бўлиши керак:

«V» – биламан.

«-» – ўйлаганимга зид, нотаниш.

«K» – янгилик.

«?» – тушунмадим, яъни қўшимча маълумот керак.

«!» – ҳайратландим.

Белгиланган матнни ўқиш жараёнида ўқувчи ўз билими ва тушунчаларига 5 турдаги белгиларни қўйиб боради. Ҳар бир сатр ёки бандни белгилаш шарт эмас. Ўқувчи хат бошига битта ёки иккита белги қўйиши мумкин.

Ҳамма ўқувчи матнни ўқиб тугатгач, ўқитувчи қуйидаги саволлар билан ўқувчиларга мурожаат қилади:

«Энди нима ўқиганимиз ҳақида ўйланг» ва шеригингиз билан муҳокама қилинг. Муҳокама қилиш учун саволлар қуйидагилар:

1. Қандай билимлар тасдиқланди?

2. Қандай янги ахборот учратдингиз?

3. Сизда қандай саволлар туғилди?

4. Ўқиган матндан нимани тушунмадингиз?

5. Ўқиган матндаги воқеа, факт ёки жараёнга ўз муносабатингизни билдилинг.

Бу ишга матннинг катта кичиклигига қараб вақт ажратилади. Шундан сўнг ҳар бир ўқувчи ўзининг индивидуал жадвалини қуйидагича тузиб чиқади.

№	«V» (биламан)	«K» (янгилик)	«-» (нотаниш)	«?» (тушунмадим)	«!» (ҳайратландим)
1					
2					
3					

Инсерт усулидан фойдаланиш ўқувчига матнни онгли равишда, тушуниб ўқишида ёрдам беради. Фойдаланиладиган белгилар миқдори эса ўқувчиларнинг ёши ва билим даражасига қараб камайтирилиши мумкин.

“ЗИНАМА-ЗИНА” ТЕХНОЛОГИЯСИ

“Зинама-зина” технологияси бутун бир дарс жараёнини камраб олишга мўлжалланган бўлиб, у ўқувчиларни ўтилган ёки ўтилиши керак бўлган мавзу бўйича яқка ва кичик жамоаларга бўлиниб фикрлаш, хотирлаш, ўзлаштирилган билимларни ёдга тушириш, тўплаган маълумотларни умумлаштириш ва уларни ёзма, графика,

расм ёки чизмаларда ифодалай олишга ўргатади. “Зинама - зина” технологиясини қўллаш жараёнида ўқувчилар гуруҳ ичида якка ҳолда ёки гуруҳ ичида кичик гуруҳга ажралган ҳолда ёзма равишда ишлайдилар ва ўз ишларини тақдимот қиладилар.

Ушбу технологиянинг мақсади ўқувчиларни эркин, мустақил ва мантиқий фикрлашга, жамоа бўлиб ишлашга, изланишга, фикрлар асосида назарий ва амалий тушунчаларни келтириб чиқаришга ўргатади. Жамоага ўз фикри билан таъсир эта олиш, жамоа фикрини маъқуллаш ёки танқид қилиш, таянч тушунчаларга изоҳ беришда эгалланган билимларни амалиётда қўллаш кўникмаларини шаклланишига ёрдам беради.

Зарур воситалар: технологиядан фойдаланиш жараёнида А-3, А-4 форматли қоғозлардан тайёрланган (мавзуни кичик мавзуларга ажратиб, шунга мос равишда қоғозлар тайёрланади) чап томонига, кичик мавзулар ёзилган тарқатма материаллар, маркерлар, скоч.

Технологияни қўллаш босқичлари:

1. Ўқитувчи ўқувчиларни кичик мавзулар сони мос равишда 4-5 кишидан иборат кичик гуруҳларга бўлади (гуруҳлар сони 4 ёки 5 та бўлиши мақсадга мувофиқ).

2. Ўқувчилар машғулотнинг мақсади ва уни ўтказиш тартиби билан таништирилади ва ҳар бир гуруҳга мавзу ёзилган тарқатма материаллар бериб чиқилади.

3. Гуруҳ аъзолари тарқатма материалдаги кичик мавзу билан танишиб, шу мавзу асосида билган маълумотларини маркерлар ёрдамида расм, чизма, графика, жадвал шаклида берилган тарқатмадаги бўш жойда акс эттиришлари тушунтирилади ва вақт белгиланади. Гуруҳ аъзолари ўзларига берилган мавзу бўйича иложига борица тўлиқ маълумотларни акс эттиришлари лозим.

4. Вақт тугагач, гуруҳлар ишини гуруҳнинг бир аъзоси доскада тақдимот қилади. Тақдимот вақтида гуруҳлар томонидан тайёрланган маълумотлар доскага мантиқий кетма-кетликда (худди зина шаклида) илинади.

5. Ўқитувчи гуруҳлар томонидан тайёрланган материалларга изоҳ бериб, зарур жойларини тўлдиради.

6. Барча ўқувчилар иштирокида гуруҳларнинг иши сифати, мазмуни, дизайнига қараб рангли карточкалар ёрдамида баҳоланади. Бунда ўқитувчи барча ўқувчиларга рангли карточкалар тарқатади ва ҳар бир ўқувчи энг сифатли иш деб ҳисоблаган гуруҳнинг тақдимот қоғозига кўлидаги карточкани ёпиштириб

қўяди ва энг кўп карточка олган гуруҳнинг иши голиб деб топилади.

Ушбу технологияни тарих фанида такрорлаш, умумлаштириш ёки тарихий даврлар ва сулолалар ҳақидаги мавзуларни ўрганадиган дарсларда қўллаш яхши самара беради. Куйида биз 7-синф “Ўзбекистон тарихи” фанидан “Чигатой улусининг ижтимоий-иқтисодий аҳволи ва маданий ҳаёти” мавзуси бўйича “Зинама-зина” технологияси асосида ўқувчилар томонидан тайёрланган тақдимотни келтириб ўтамиз (гуруҳлар томонидан тайёрланган тақдимотлар синф доскасига куйидаги тартибда зина шаклида олдиндан илиб қўйилади):

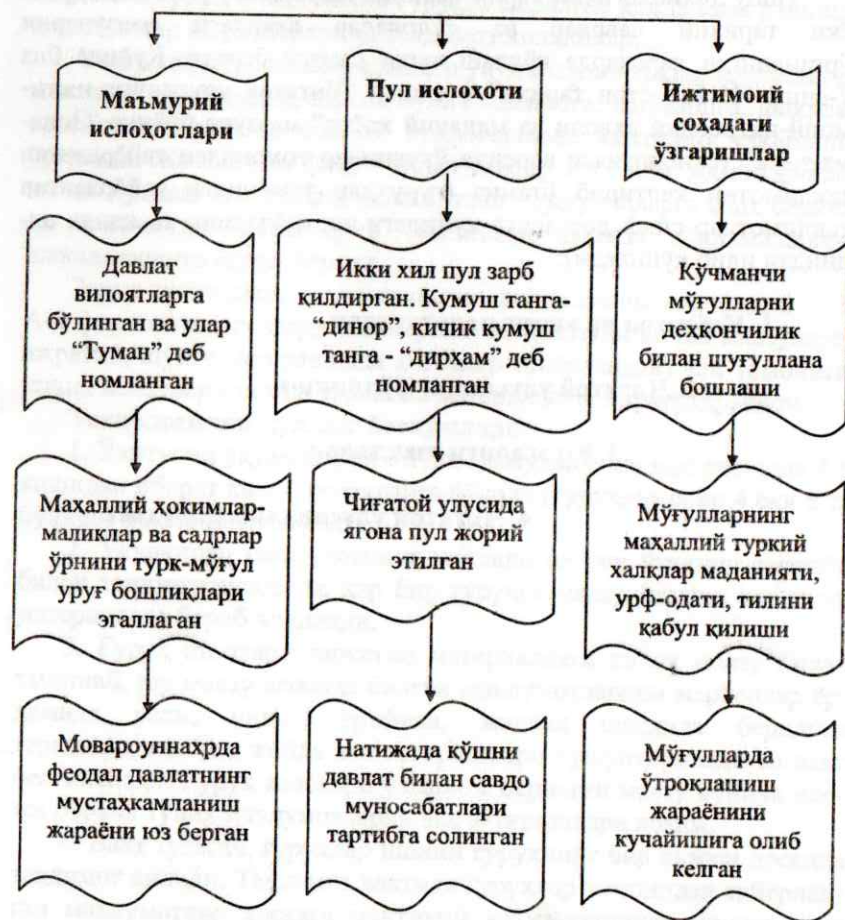
1. Кебекхон ва унинг ислохотлари

2. Чигатой улусининг бўлиниши

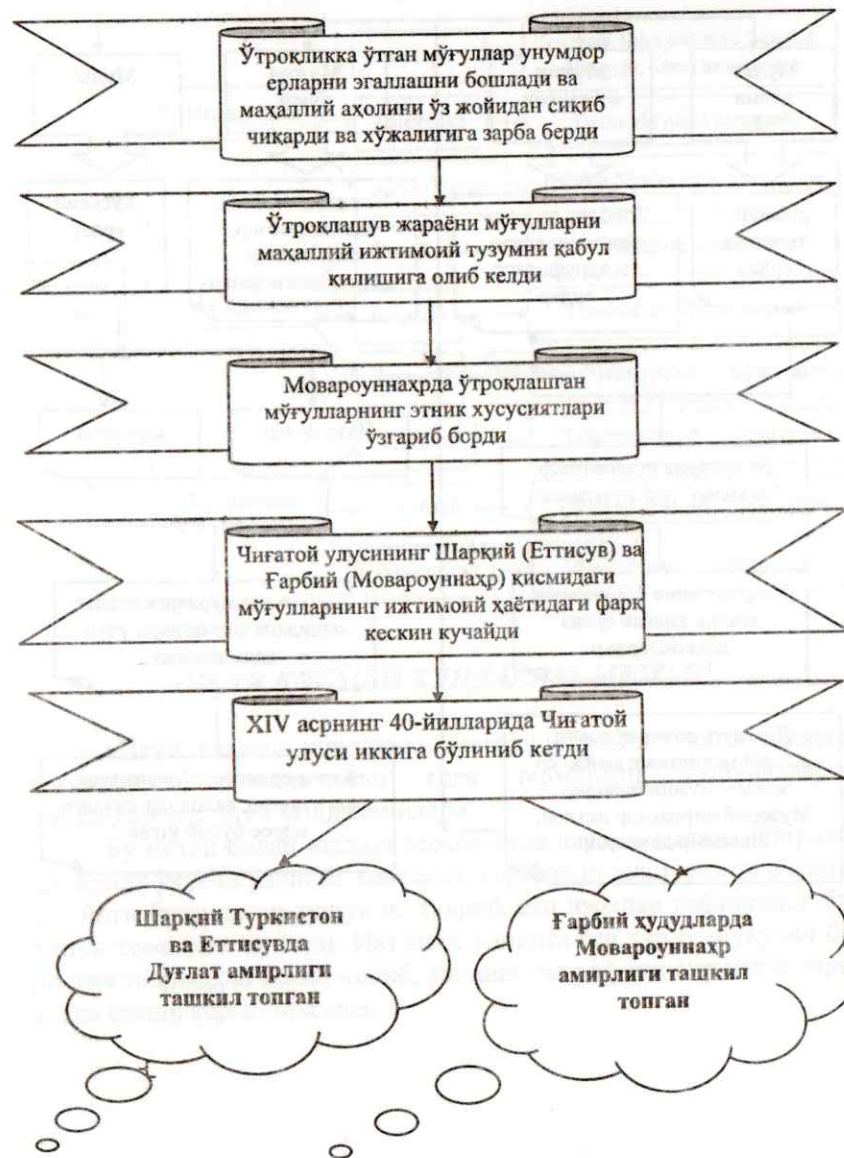
3. Ер эгаллиги шакллари

4. Чигатой улусида маданий ҳаёт

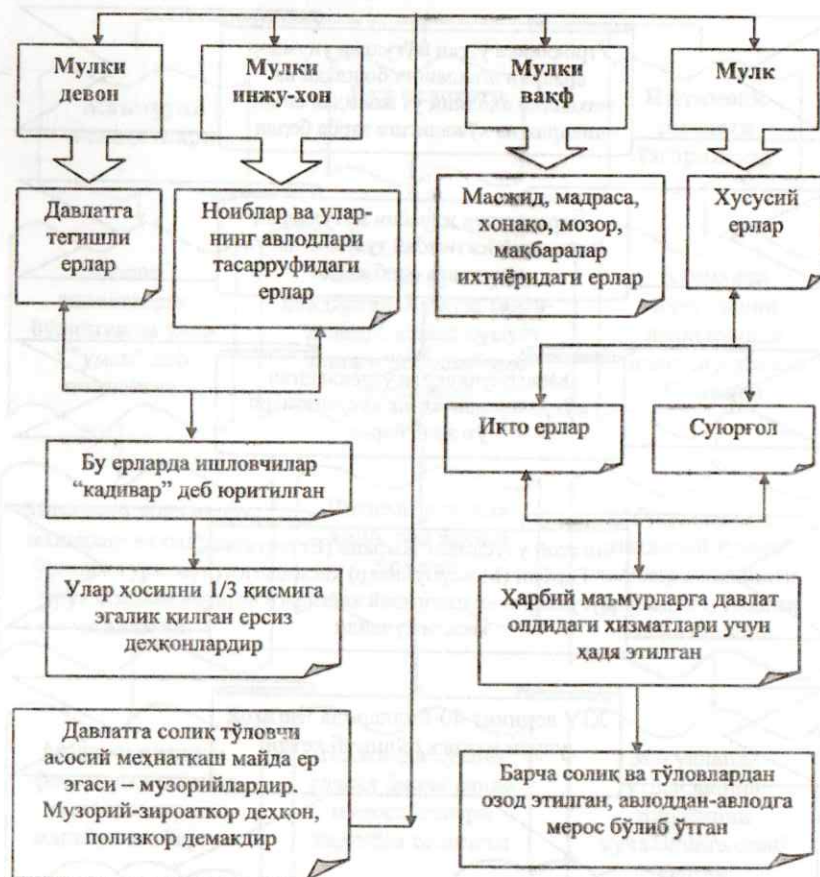
**1-гурухнинг тақдироти
Кебекхон (1318-1326 йй.)**

**2-гурухнинг тақдироти
Чигатой улусининг бўлиниши**

3-гурӯҳнинг тақдими
Ер эғалигининг 4 тури

4-гурӯҳнинг тақдими
Маданий ҳаёт

«Икки қисмли кундалик» методи

«Икки қисмли кундалик» методи дарсинг, янги мавзунинг ўрганаётган қисмида ёки янги терминлар, тушунчаларни мустақкамлаш учун фойдаланилади.

Бу метод билан ишлаш асосан ёзма шаклда амалга оширилади. Бунда ўқувчи ўзининг конспект дафтарини икки қисмга ажратади. Янги ўрганилган тушунга, таъриф ёки изоҳлар дафтарнинг биринчи томонига ёзилади. Иккинчи томонга эса ҳар бир ўқувчи берилган таърифдан келиб чиқиб, ўзининг таърифини бир нечта вариантда ёзиши керак. Масалан,

Берилган таъриф	Ўқувчининг таърифи
Сателлит – (лотинча - йўлдош, ҳамфир) расман мустақил, бироқ амалда бошқа, нисбатан кучли давлатга бўйсунувчи давлатнинг сиёсий мақоми.	<p>1. Кучли давлатни бошқа кучсиз давлатга нисбатан амалга оширадиган камситувчи сиёсати.</p> <p>2. Мустақил, лекин кучсиз давлатнинг ўзидан кучли бўлган давлатга мажбурий бўйсунуши.</p> <p>3. Германияни 1939 йилда Словакияга нисбатан қўллаган сиёсий найранги.</p> <p>4. Номигагина мустақил бўлиб, амалда бошқа давлатга мажбурий бўйсунувчи давлатнинг сиёсий мақоми.</p>

Бу метод ўқувчиларда фикрлаш маҳоратини ривожлантиради. Эслаб қолиш қобилиятини кучайтиради ва ўзлаштириш даражасини оширишга ёрдам беради.

ХРОНОЛОГИК БОШҚОТИРМАЛАРНИ ҚЎЛЛАШ

Тарих таълимида синхрон (бир вақтда ўзаро мос равишда) ва хронологик жадвалларни тўлдириш тарих курсларида мавжуд бўлган бир турдаги фактлар ҳақидаги билимларни системалаштиради.

Масалан, Ғарбий Европа ва Ўзбекистон ҳудудида ерга эгалик муносабатларининг шаклланишини таққосланг (синхрон жадвал шаклида)

Ғарбий Европада

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.

Ўзбекистон ҳудудида

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.

Шунингдек, тарих дарсларида узвийлик ва узлуксизни таъминлаш мақсадида янги мавзудаги воқеаларни ўтилган материаллар билан боғлаш, замон ва маконда таҳлил қилиш кўникмасини ривожлантириш мақсадида хронологик бошқотирмалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Хронологик бошқотирмалардан намуналар

Дафтарингизга квадрат чизиб, уни вертикал ва горизонтал ҳолда 4 та катакка тенг бўлиб, ўнг томондан охириги катакка Ўзбекистон тарихидан янги мавзуда ўрганилган, жаҳон аҳамиятига молик муҳим тарихий воқеанинг санасини (вертикал ҳолда, тепадан пастга қараб) ёзинг. Қолган катакларни горизонтал ҳолда тарихий саналар билан шундай тўлдиришди, унда жаҳон тарихидаги муҳим саналар акс эттирилсин.

Масалан, 1-бошқотирма

А)	1	4	1	1
В)	1	5	1	7
С)	1	3	8	1
Д)	1	5	4	0

1. Кўкон хонлигининг ташкил топиши (1710 йил).

- А) Германиялик машҳур рассом Альберт Дьюрер туғилган йил
 В) Европада реформациянинг бошланиши.
 С) Англияда Уотт Тайлер кўзғолонининг бошланиши.
 Д) Европада реформацияга қарши «Исо жамияти», яъни Иузитлар орденини тасдиқланиши.

2-бошқотирма

А)				1
В)				8
С)				7
Д)				3

1. Подшо Россияси томонидан Хива хонлиги босиб олинган йил (1873).

- А) Чингизхоннинг Урганчга ҳужуми бошлаган йили (1221).
 В) Улугбек расадхонаси қурилиши бошланган йил (1428).

С) Юз йиллик уруш бошланган йил (1337).

Д) Нидерландияда герцог Альбанинг хукмронлиги тугаган йил (1573).

SWOT – УНИВЕРСАЛ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ МЕТОДИ

Ушбу метод турли мақсадларда қўлланиладиган методлардан бири ҳисобланади. Унинг номи инглизча сўзларнинг биринчи ҳарфидан олинган бўлиб, **Strengths** – кучли томонлар, **Weaknesses** – кучсиз томонлар ёки муаммолар, **Opportunities** – гашқи имкониятлар, **Threats** – гашқи муҳитда мавжуд хавф-хатарлар.

Масалан, “XVII-XVIII асрларда Хива хонлигидаги ижтимоий-сиёсий вазият” мавзусини **SWOT** - таҳлил методидан фойдаланган ҳолда ўтказиш мумкин.

S	Хонлиқнинг кучли томонлари	1. 2. 3. 4.
W	Хонлиқнинг кучсиз томонлари	1. 2. 3. 4.
O	Хонлиқда мавжуд имкониятлар (гашқи имкониятлар)	A. B. C. D.
T	Хонлиққа нисбатан мавжуд бўлган гашқи хавф-хатарлар	A. B. C. D.

Тарих дарсларида **SWOT** – универсал таҳлил методини қўллаш давлатларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётига оид мавзуларни, маълум бир тарихий даврларни умумий обзорига оид мавзуларни ўрганиш жараёнида қўллаш самарали бўлиши мумкин. Шунингдек, бир тарихий даврда мавжуд бўлган турли давлатларни ўрганиш ва уларни ўзаро таққослаш талаб этиладиган мавзуларда, машҳур тарихий шахслар фаолиятини ўрганганда ушбу методни қўллаш ўқувчиларда мустақил, эркин фикрлашни ва ўз нуқтаи назарини баён қилиш имконини беради.

ДАРС ИШЛАНМАЛАРИДАН НАМУНАЛАР

МАВЗУ: “АФИНА – ХУДОЛАР ШАҲРИГА САЁҲАТ”

6-синф тарих фанидан экскурсия дarsi

Дарснинг мақсади:

1. Ривожлантирувчи мақсад - ўқувчиларнинг эстетик тасаввурларини ривожлантириш;

2. Таълимий мақсад - Афина ва қадимги Юнонистон тарихига оид маълумотларни такрорлаш;

3. Тарбиявий мақсад - ўқувчиларда толерантлик, бошқа миллатлар маданиятига ҳурматни шакллантириш.

Дарснинг вазифалари:

1. Афинанинг 3 та бош районини ўрганиш учун синфда қулай вазиятни вужудга келтириш;

-Афинада эр.ав.V асргача мавжуд бўлган антик маданиятнинг машҳур ёдгорликлари билан таништириш;

-Қадимги афиналикларнинг кундалик турмуш тарзи ҳақида ўқувчиларнинг тасаввурларини ривожлантириш;

2. Қадимги Юнонистон тарихига бўлган қизиқишни тарбиялашга ёрдамлашиш, антик маданиятнинг қимматини тушуниш, тарихни ўрганишга бўлган эҳтиёжни шакллантириш.

3. Ўқувчи шахсини ривожлантиришга ёрдам бериш, яъни:
-ўтмиш воқеаларини тасаввур қилишга ўргатиш, диққатни барқарорлаштириш, эстетик ва одоб-ахлоқ туйғуларини шакллантириш;

-умумий дунёқарашни кенгайтириш;

-компьютерда амалий ишлаш кўникмаларини шакллантириш.

Дарс тип: аралаш дарс

Дарснинг бориши:

1. Гашкилий қисм. “Дарс мавзуси” слайди экранда намойиш этилади.

Ўқитувчи қулай эмоционал-руҳий ҳолатни вужудга келтириш учун:

Болалар бугун бизнинг дарсимиз одатдагидан фарқ қилади. Бугун сизлар дарсда ўқувчи сифатида эмас, балки саёҳатчи-турист сифатида иштирок этасизлар. Маълумки, кўпгина саёҳатчилар дунё бўйлаб мақсадли саёҳатга чиқадилар, яъни улар саёҳат давомида фақат ёрқин таассуротларга эга бўлиш учунгина эмас, балки бошқа мамлакатлар ҳақидаги билимларини кенгайтиришни ҳам ўз олдига

мақсад қилиб қўядилар. Келинлар, биз ҳам шу асосда саёхатга чиқишдан олдин ўз олдимизга маълум бир мақсадларни қўйиб оламиз. Демак, бизнинг мақсадимиз (“Афина бўйлаб саёхатдан мақсадимиз” слайди намойиш этилади):

-Қадимги Афинанинг турли худудларида бўлиш ва уларни такқослаш;

-Қадимги Афинанинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш;

-Қадимги Афинадан замонавий Афинага нималар етиб келганини аниқлаш;

-Янги тарихий атамаларни ўрганиш.

2. **Ўқувчиларни фаоллаштириш босқичи** (Ўқитувчи ролли ўйин ташкил этади). - Сизга маълумки, саёхатга чиқишдан олдин ҳар бир саёхатчи ўзига “йўлланма” сотиб олиши керак. Мен ҳам ҳозир ҳар бирингизга йўлланма сотиб олишни таклиф этаман. Хавотирга тушманлар, бизда йўлланмалар пулга эмас, Қадимги Афина тўғрисидаги билимларга сотилади (“Тушунтириб бер” ва “Ўрнига қўйиб чиқ” номли жадваллар слайди намойиш этилади).

“Тушунтириб бер”

1. Эр.ав.776 йил

2. Посейдон

3. Триера

4. Илотлар

5. “Дракон қонунлари”

“Ўрнига қўйиб чиқ”

1. Атлетикачилар мусобақаси ўтказиладиган жой

2. Муҳаббат ва гўзаллик худоси

3. “Илиада” ва “Одиссея”нинг муаллифи

4. Афинанинг бош полиси, Ўрта Грециядаги вилоят

5. Марафон жангининг санаси

Ўқитувчи: – ҳар ким ўзи учун бир устундаги топшириқни эркин танлаб олиши мумкин. Топшириқни тўғри, аниқ ва тез бажарган, 5 та ёки 4 та саволга тўғри жавоб берган ўқувчилар Афинага йўлланмани қўлга киритади. Ҳаммага омад!

Ўқувчилар бу топшириқларни бажарадилар. Ким “Ўрнига қўйиб чиқ” устундаги саволларни танлаган бўлса, берилган гапларни мос келадиган атама, йиллар ва исмлар билан алмаштириб чиқиши, “Тушунтириб бер” устунини танлаган ўқувчи эса берилган атама, йиллар, шахсларни умумий тавсифини ёзиб чиқиши лозим. Вақт 5 дақиқа (вақт тугагач, “Ўзингни текшириб кўр” слайди намойиш этилади).

“Тушунтириб бер” жавоблари “Ўрнига қўйиб чиқ” жавоблари

1. Биринчи олимпиада ўйинлари

1. Стадион

2. Денгиз худоси

3. Грек ҳарбий кемаси

4. Спарталикларнинг қуллари

5. Шафқатсиз қонунлар

2. Афродита

3. Гомер

4. Атика

5. Эр.ав. 490 йил

Ўқувчилар ўз жавобларини текширгач, ўқитувчи 5 та ва 4 та саволга тўғри жавоб берган ўқувчиларни қўл кўтаришларини сўрайди ва шу ўқувчиларга Қадимги Афинага йўлланмаларни тарқатади. Қолган ўқувчиларга эса қўшимча топшириқлар ёзилган карточкаларни топширади ва топшириқларни уйга вазифа эканлигини айтади. Уларга кейинги дарсда “Тарихий отишма” ўйинида иштирок этиш учун топшириқ берилади.

Ўқитувчи ўқувчиларни фаоллигини ошириш учун “Гермес” слайдини намойиш этиб, интерфаол суҳбат ўтказди.

Ўқитувчи: - биз саёхатимизни бошлаш арафасида жуда муҳим бўлган бир шахс билан учрашимиз зарур. Мен ўйланманки, сиз бу шахсни дарҳол танидингиз (ўқувчилар Гермеснинг овозли нутқини эшитадилар ва уни таниб олгач), ўқитувчи драматик элементлардан фойдаланиб, ўқувчиларга юзланади: – Кўзларимизни юмамиз ва тасаввур қиламиз, биз ҳозир Гермеснинг сандал дарахтидан ясалган учар қанотлари устида Қадимги Афинага йўл оламиз.

3. **Янги мавзунини ўрганишни бошланиши.**

“Афина манзаралари” видеослайди намойиш этилади. Ўқитувчи ҳикоя бошлайди: - Болалар, аҳамият беринг. Биз ҳозир замонавий Афина устидан учиб ўтмоқдамиз. Сиз антик маданият ёдгорликларини қандай ҳолатда сақланиб қолганлигини кўряпсиз. Янграётган мусиқа эса юнонларнинг машҳур “Сиртаки” куйи. Нима деб ўйлайсиз, нега бу мусиқа жуда ғамгин ва нолали.

Ўқувчилар фикр билдирадилар.

Ўқитувчи: – тўғри, ҳамма нарса вайрон қилингандан кейин, буюк ибодатхоналарини юнонлар сақлаб қололмагач, бу мусикани ўзларининг ташвишларини ифодаси сифатида яратганлар. Чунки 1867 йилда венецияликларнинг турклар билан бўлган урушидан кейин юнонлар Афинанининг буюклигини сақлаб қола олмаганлар. Бунинг устига коллекционерлар антик маданият дурдоналарини Афинадан тапқарига олиб кетганлар.

Ўқитувчи: – ва ниҳоят, биз ерга қўняпмиз (слайд яқунланади). Милоддан аввалги V асрдаги Афинага хуш келибсиз (“Афина эр.ав. V асрда” деган слайд намойиш этилади)! Ўқувчиларни фаол-

лаштириш учун ўқитувчи айтади: – афиналиклар ўз шаҳарларини жуда севишган ва ҳатто, у ҳақида ибора ҳам ўйлаб топишган. У қандай ибора эди?

Ўқувчилар жавоби: – “Агар сен Афинага келган бўлсангу, у сенга ёқмаган бўлса, демек сен эшаксан!”.

Ўқитувчи: – лекин бу ибора сиз ҳақингизда эмас, албатта. Чунки сиз Афинанинг гўзаллигини ва буюклигини баҳолашга кодирсиз. Энди эса қўлингиздаги йўлланмага бугунги санани ва биз етиб келган шаҳар номини ёзиб қўясиз.

Ўқитувчи: – (“Керамика” районини ўрганиш учун шароит яратиш мақсадда) биз Афинага Пирей тоғига борадиган йўл томондан кириб келамиз. Бу ҳудуд бизни диққатимизни жуда ҳам ўзига тортмапти. Атрофимизда қўлмаклар, ҳавони печларнинг тутуни эгаллаган, уйлар эса пастак ва кўримсиз аҳволда. Нима деб ўйлайсиз, биз Афинанинг қайси ҳудудидамиз?

Ўқувчилар: бу районни “Керамика” эканлигини топгач, ўқитувчи изоҳ беради. – “Керамик” юнон тилидан таржима қилганда, “гил, тупрок” деган маънони билдиради. Ўқувчилар дафтарга “Керамика кулоллар яшайдиган ҳудуд” деб ёзиб қўядилар.

Ўқитувчи: (“Устахонада” деган слайдни намойиш этиб) ўқувчиларни тадқиқот фаолиятига жалб қилади: – Ҳозир сизлар ўзингиз кўриб турган ушбу устахонага ҳаёлан кирасизлар ва ҳар бирингиз устахонанинг тузилишини, у ердаги одамларни Афина полиси, яъни жамиятидаги мавқеини ёритиб берасизлар (вақт 5 минут).

Ўқувчилар слайддаги тасвир асосида тадқиқот фаолиятини амалга оширадилар. Вақт тугагач, ўқувчиларнинг фикрлари эшитилади ва ўқитувчи слайднинг мазмуни, рангли сопол идишлар ва уларни ишлаб чиқиш жараёни, бошқа рангдаги сопол идишлар ҳақида маълумот беради.

Ўқитувчи дарсадаги оралиқ хулосани яратиш учун:

-Ўқувчилар, биз Афинанинг қайси районида бўлдик? Бу район ҳақида нималарни эслаб қолдик (ўқувчиларни фикрлари тингланади)?

Ўқитувчи: - Биз “Керамика”ни тарк этамиз ва энди Афинанинг бош майдони Агорога борамиз (“Агора” номли слайд намойиш этилади).

Ўқитувчи: - Нега Агора Афинанинг юраги деб ҳисобланади?,-деган савол билан ўқувчиларнинг мустақил ишларини

ташқил этади (слайдда Гефест ибодатхонаси, “Бешюзлар кенгаши” биноси, колонналар намойиш этилади).

Мустақил ишларнинг натижалари эшитилгач, ўқувчилар дафтарга “Агора - Афинанинг бош майдони” деб ёзиб қўяди.

Ўқитувчи ўқувчиларни олдинги мавзуларга эгаллаган билимларини эсга олиш мақсадида: – Болалар тасаввур қилинг, биз ҳозир узун, тик кўтарилган, баланд қияликдан тепалик сари кўтарилиб боряпмиз. Биз олдинги дарсларда бундай тепаликларни иккитасини билиб олган эдик. Улар қайсилар?

Ўқувчилар: – Ареопаг – Архонтлар йиғиладиган тепалик, Пникс - халқ йиғинлари ўтадиган жойнинг этак қисми, - деб жавоб беради.

Ўқитувчи: – Акрополь – Афинадаги энг баланд тепалик бўлиб, “акрополис” юнонча “юқори шаҳар” деган маънони билдиради. У Афинадаги энг муқаддас жой ҳисобланади. Болалар нега шундай? Ўқувчилар жавобидан кейин, ўқитувчи Акрополь тепасида шаҳарнинг бош ибодатхонаси жойлашганлигини айтиб ўтади. Ўқувчилар дафтарга “Акрополь шаҳарнинг бош ибодатхоналари жойлашган энг мустаҳкам қисми” деб ёзиб қўяди.

Ўқитувчи: - форслар Аттикага ҳужум қилганда Афина бутунлай ер билан ятсон қилинган, аммо форслар Эллададан ҳайдалгач, афиналиклар шаҳарни қайта тиклаган ва Акрополда янги буюк ибодатхона қурганлар. Келинг, Акрополни мил.ав. V асрдаги кўринишини, баландлигини томоша қиламиз (“Акрополь” слайди намойиш этилади).

Ўқитувчи – Қанотсиз Ники ибодатхонаси ҳақидаги ривоятни ким билишини ўқувчилардан сўрайди. Ўқувчиларни жавобидан кейин ўзи Афина ва Посейдон ўртасидаги баҳсни, унинг сабаби ва оқибатларини айтиб беради.

Ўқитувчи – Парфенон тўғрисида интерфаол суҳбат ташқил этади. Ўқувчилар афсоналарга асосланган ҳолда Фидий қандай қилиб, Афинани ҳайкалинини худди тирикка ўхшатиб ясагани ҳақида баҳслашадилар. Ўқувчилар дафтарларига “Парфенон - Афинадаги ибодатхона, Фидий – архитектор, ҳайкалтарош” деб ёзиб қўядилар.

Ўқитувчи: – колонналар антик саройларнинг асосий белгиси ҳисобланади. Келинг энди колонналарни асосий турларини ажратиб оламиз (“Колонналар” слайди намойиш этилади, унда 3 хил колонна саройлар акс эттирилган). Ўқувчилар мустақил ишлаб, ко-

лонналарнинг бир-биридан фарқи, уларнинг қайси услубга мослигини аниқлайдилар. Ўзаро фикр алмашадилар, бунда ҳар бир ўқувчининг фикрини билиш муҳимдир.

Ўқитувчи: ўқувчиларни рағбатлантириб, – баракалла болалар, сиз ўзингизни ҳақиқий архитектордай тутиб фикрлашдингиз. Раҳмат. Аммо, мени назаримда сиз бир оз чарчаганга ўхшайсиз. Келинг, энди биз афиналикнинг уйида меҳмон бўламиз (“Афиналикнинг уйида меҳмонда” деб номланган слайд намойиш этилади). Ўқитувчи ўқувчилар билан афиналикларнинг кундалик турмуш тарзи, анъаналари, кадриятлари, хўжалик ҳаёти ҳақида суҳбатлашади ва ҳаёлан ўқувчилар ўзларини бой афиналикнинг уйида меҳмонда тасаввур қилиб, таассуротларини ўртоқлашадилар.

4. Билимларни мустаҳкамлаш босқичи.

Ўқитувчи: - шундай қилиб, афиналикнинг уйдан меҳмондорчиликдан қайтамиз. Демак, бизни саёҳатимиз ўз ниҳоясига етмоқда. Келинг, энди бир эслаб кўрамиз. Биз Афинанинг қайси ҳудудларида бўлдик? Ўқувчиларнинг жавоблари эшитилади. Энди эса Гермеснинг учар қанотларига чиқамиз ва ўз уйимизга ХХІ асрга Афина ҳақидаги билимларимиздан иборат юқларимизни олиб қайтамиз. Келинг, бу билимларни қанчалик мустаҳкам эканлигини текшириб кўрамиз (“Билимларни текшириш” слайди).

1. Афинанинг бош майдони

Керамика;

Агора;

Акрополь.

2. Ёғ ва вино сақланадиган сопол идиш.....

Амфора;

Гидрия;

Пифос.

3. Парфенон ибодатхонасининг колонналари.....

Ионик услубда;

Коринф услубида;

Дорий услубида.

5. Рефлексия.

Ўқитувчи: - болалар биз дарсда олдимизга қўйган вазифани бажардикми?

Сиз дарс жараёнида нималарни ҳис қилдингиз?

Саёҳатимизга нисбатан ўз муносабатингизни билдингиз.

Ўзингиз дарс жараёнида фаолиятингизни баҳоланг.

Саёҳатни яна қайси жиҳатларини эътиборга олишни таклиф қиласиз?

Ушбу саволлар орқали ўқувчилар ўз таассуротларини муҳокама қиладилар, фикр билдирадилар. Дарс якунида ўқитувчининг столига ҳар бир ўқувчи ўз кайфиятини акс эттирган карточкаларни қўядилар: кулиб турган, бефарқ, ғамгин ўқувчи тасвирларидан бирини танлаган ҳолда.

Уйга вазифа: “Афина” кроссвордини тузиб келиш.

ДАРСДА МУАММОЛИ ВАЗИЯТЛАРНИ ЯРАТИШГА МИСОЛЛАР

Муаммоли вазиятни ўқув машғулотларининг барчасида шакллантириш мумкин. Уни дарс жараёнида қанча кўп шакллантириш ўқитувчига боғлиқ. Муаммоли вазиятнинг аҳамияти шундаки у ўқувчилар диққатини бир жойга (муаммога) қаратади ва ўқувчиларни изланишга, фикрлашга ўргатади. Муаммоли вазиятни яратганда ўқитувчи ўқувчилар ўз диққатларини нималарга қаратишлари кераклигини айтиши мақсадга мувофиқдир.

Масалан, «Подшо Россиясининг Хива хонлигини босиб олиши» (9-синф, Ўзбекистон тарихи) мавзусида ўқувчилар диққатини икки муаммога қаратиш зарур. Бунинг учун ўқитувчи:

1. Хива хонлигининг бўйсундирилиши Россияга қандай манфаат келтирар эди?, деган саволни қўйиб муаммоли вазиятни яратади ва ўқувчиларнинг фикрларини эшитади. Барча фикрларни эшитгач, саволга якуний хулосани эълон қилиши керак.

2. Туркманларнинг кўзғолонини таҳлил қилинг. Нима учун кўзғолон енгилди? Бу савол билан ўқитувчи иккинчи муаммоли вазиятни вужудга келтирди. Ўқувчилар ечим жараёнида ўқитувчи билан бирга ҳаракат қилиб, муаммо юзасидан фикр ва мулоҳазаларини баён этиб, муаммонинг ечимига ўз ҳиссаларини қўшадилар.

Муаммони ечиш жараёнида ўқитувчи ўқувчиларга энг зарур фикрни айтмайди, аммо, шу фикрни шакллантирувчи далилларни, фактларни келтириб ўтиши керак бўлади.

«Афинада демократия» (6-синф) мавзусида муаммоли вазиятни:

-Нима учун Дракон қонунлари «қон билан ёзилган қонунлар» деб юритилган?;

-Бугунги демократияни Қадимги Афина демократиясидан фарқли томонлари нимада?, деган саволлар билан муаммоли вазият яратиш мумкин.

«Олий Мажлиснинг Қонунчилик фаолияти» мавзусида (11-синф):

-Қонунни ишлаб чиқишда кимлар иштирок этади?

-Олий Мажлис қабул қилган қонунлардан қайсиларини билемиз? каби саволлар билан ҳам муаммоли вазият яратиш мумкин.

Ўқитувчи муаммони қўйганда ўқувчиларга муаммони ечишга доир кўрсатмалар, йўлланмалар беради ва иш натижаларини баҳолаш мезонларини эълон қилиши керак. Муаммонинг мураккаблик даражаси ўқувчиларнинг билимига қараб белгиланади. Шунингдек, муаммони ҳал қилишда керак бўладиган маълумотлар етарли даражада бўлиши талаб этилади.

Масалан, «1929-1939 йилларда Германия» мавзуси дарсликда 28 бетни ташкил этади ва мазмун ҳам шунга яраша мураккаб. Дарсда Германиядаги иқтисодий инқирознинг келиб чиқиш сабаби ва оқибатлари, «Катта коалиция» ҳукуматининг фаолияти, фашистлар диктатурасининг ўрнатилиши, Гитлерни рейхканцлер бўлиши, сўл кучларни фашистларга қарши кураши, диктатуранинг ички ва ташқи сиёсати, нацистлар мафкураси ва уруш дастурини инсониятга қарши жиноят эканлиги, Австрия ва Чехославакия давлатларини босиб олиниши каби муҳим масалаларни ва яна кўплаб янги тулунчаларни (нацизм, рейхканцлер, плебисцит, фюрер, гитлерюгенд, гестапо, гетто, ҳарбий доктарина, вассаллик, сателлит) ўқувчилар ўзлаштириб олиши талаб этилади. Лекин ушбу жараёни ўқитувчининг ёрдамисиз ўқувчилар амалга ошира олмайдилар. Демак, машғулот янги мавзунини ўрганиш дарси бўлиб, ўрганилаётган мавзунини муаммоли баёнга айлантириш зарур. Бунинг учун ўқитувчи ўқувчиларга олдиндан режалаштириб қўйилган ижодий жадвални тавсия қилади. Жадвал ўқитувчи билан биргаликда дарсликдан фойдаланган ҳолда ўқувчилар томонидан тўлдирилади.

Сўнгра ўқитувчи қуйидаги савол билан муаммони эълон қилади: «Германияда сиёсий вазиятнинг кескин ўзгаришидаги бирламчи сабабни аниқланг».

1929-1939 йилларда Германия

Иқтисодий инқирознинг сабаблари ва кўринишлари	Гитлерни ҳокимиятга келишидаги омиллар	Германия сиёсатида нималар ўзгарди?	Ўзгаришлар жамият маънавий ҳаётига қандай таъсир ўтказди?
<ol style="list-style-type: none"> 1. Урушдан кейин вужудга келган Версаль-Вашингтон тизими. 2. Саноатда 1932 йилдаги ишлаб чиқариш даражаси 1928 йилдагини 58% ташкил этган. 3. Ишсизлар сони 9 млн.га етган. 4. Хорижий сармоялар Германия иқтисодиётидан қайтариб олина бошланди. 5. Давлат йирик хусусий банкларни акцияларини сотиб олиб, уларни инқироздан сақлаб қолди ва иқтисодиётни бошқаришни давлат монополистик йўлига ўтди. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Фашистлар ҳукуматининг йирик саноатчилари ва банкирлар томонидан қўллаб-қувватланиши. 2. Америка автомобиль қироли Генри Форд ва «Женерал электрик» компаниясини қўллаб-қувватлаши. 3. Фашистлар мафкурасига ишонган 36 млн аҳоли 1933 йилда Гитлер сиёсатини қўллаб, овоз берди. 4. Иқтисодиётда давлат секторининг ўсиши Гитлернинг ҳокимиятга келишини тезлаштирди. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Нацистлар партиясидан бошқа барча сиёсий партия ва ташкилотларнинг фаолияти тақиқланди. 2. Ўзгача фикрловчилар, демократик ташкилотлар вакиллари, ҳарбий асирларни қирғин қилиш учун концентрацион лагерлар барпо этилди. 3. Яҳудий аҳолисини қириб ташлашга қаратилган антисемитизм расмий сиёсатга айланди. 4. 1933 йил Германия Миллатлар Лигасидан чиқди. 5. 1936 йил Япония билан бирга «Коминтернга қарши битим»ни имзолади. 	

Ўқувчилар жадвални ақлий ҳужум методи ёрдамида таҳлил қила бошлайдилар. Айрим ўқувчилар бирламчи сабаб қилиб иқтисодий инқирозни, бошқалари Гитлерни ҳокимиятга келишини, яна айримлар Версаль шартномаси тартибларини ҳам кўрсатиши

мумкин. Фикрларнинг ҳар хил бўлиши эса мунозарага сабаб бўлади. Бунда ўқитувчи ўқувчиларнинг фикрларини, тушунчаларини диққат билан тинглаб якуний хулосада муаммонинг аниқ ечимини келтириб чиқариши лозим.

Хулоса қилиб айтиш лозимки, муаммоли ўқитиш ўқитувчидан алоҳида маҳорат талаб қилади ва уни ҳеч қандай тайёргарликсиз амалга ошириб бўлмайди. Муаммоли вазиятни вужудга келтириш, бу муаммони ҳал қилиш учун ўқувчиларнинг фаол иштирокини таъминлаш, мустақил фикр юритишга жалб қилиш ўқитувчидан ижодкорликни талаб этади. Муаммоли таълим жараёнида ўқувчилар манбалардан унумли фойдаланиш орқали мустақил фикрлаш ва мустақил тафаккур юритишга ўрганади. Муаммоли таълимни ташкил қилиш эса ўқитувчи инновацион фаолиятининг натижаси сифатида амалга оширилади.

ТАРИХ ДАРСЛАРИДА ҚўЛЛАНИЛАДИГАН ИЖОДИЙ ТОПШИРИҚЛАРДАН НАМУНАЛАР

Тарих дарсида қўлланиладиган ижодий топшириқлар орасида тарихий мавзуларда ижодий ишларни ёзиш муҳим ўрин эгаллайди. Ижодий иш ёзиш жараёнида бир вақтнинг ўзида ўқувчиларда ёзма нутқини ривожлантириш, тарихий жараёнлар, воқеалар, шахслар ва тарихий жойларни тасаввур қилиб, уни ёзма ифода этиш ижодий ҳамда тарихий тафаккурни шакллантиради.

Ижодий ёзма ишлар учун қуйидаги шаклдаги мавзуларни танлаш мақсадга мувофиқ:

1. “Қадимги шаҳарлар ҳақида мен нималарни биламан?” (масалан, Қадимги Афросиёб, Қадимги Каат, Бинкат, Ўтрор ва ҳ.к.). Бу мавзунинг ёритишда ўқувчи қадимги шаҳарларга ҳаёлан ташриф буюриши, шаҳардаги бошқарув тизими, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, қурилиш ва шаҳарсозлик анъаналари, у ерда яшаган аҳолининг турмуш тарзи, урф-одаглари, солиқлар ҳақида ёритиб бериши керак;

2. “Дунёнинг етти мўъжизасига саёҳат....”.

3. “Улуғбек расадхонаси ҳақида тарихий ҳикоя”.

4. “Қадимги турклар яшаган ҳудудларга экспедиция”. Бу мавзунинг ёритишда ўқувчи қадимги турклар яшаган ҳудудларнинг географияси, уларнинг ўзига хос анъаналари, давлат тузуми, оилавий ва маиший турмуш тарзи, турк ҳоконлигининг Хитой билан

муносабатлари, иқтисодий тараққиёти, уруғ-қабилачилик удумлари ва ҳ.к. ёритиб бериши керак.

5. “Сўғд савдогарининг кундалиги...” ва ҳ.к.

6. **Нацистлар мафқураси ва уруш дастурининг инсониятга қарши жиноят эканлигини асослаб беринг.**

Бунда ўқувчилар асосий эътиборни фашистлар мафқураси ва ғояларини бузғунчи ғоя эканлиги, бу мафқура ирқчилик ва шовинизмни тарғиб қилганлигини, ҳар қандай давлат ёки ташкилот томонидан тайёрланадиган ёки ишлаб чиқиладиган уруш дастурлари инсониятга қарши жиноят ҳисобланишини далиллар билан исботлаб бериши керак.

Харита билан ишлаш учун ижодий топшириқлардан намуналар

1. Қадимги Шарқда жойлашган музей шаҳарларнинг харитасини ишлаш;

2. “Афсоналар ва археология” мавзусида харита ишлаш (унда қадимги юнон афсоналарида тилга олинган шаҳарларнинг ҳозирги давлатлар ҳудудидаги ҳолати тасвирланиши керак).

3. XV асрда Византияни Самарқанд билан боғлайдиган савдо йўли харитасини ишлаш.

4. Жалолиддин Мангуберди забт этган қалъа ва шаҳарларни харитасини ишлаш.

5. XX аср бошида Ўрта Осиёда фаолият олиб борган жадид мактабларини харитасини ишлаш.

Ўқувчилар мустақил ҳолда харита ишлаганда уни турли расмлар, иллюстрация ва изоҳлар билан тасвирлашларига алоҳида аҳамият бериш лозим.

ТАРИХ ФАНИ ЎҚИТУВЧИСИГА ҚўЙИЛАДИГАН ЗАМОНАВИЙ ТАЛАБЛАР

Тарих фани ўқитувчисига қўйиладиган замонавий талабларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

-фан назарияси ва услубиётини, тарихни ўқитишда илғор педагогик технологияларни ва тажрибаларни чуқур билиши;

-ўқувчиларни алоҳида тарихий асарларни ёки ҳужжатларни мустақил равишда ўрганишга жалб этиши;

- ўқувчиларни дастурий материалларни танлаш ва умумлаштириш бўйича фаол ишлашга жалб этиш, тарихий воқеалар, ходисалар, ижтимоий жараёнларни кўриб чиқаётганда илмий тушунчалардан мустақил равишда фойдаланишга ўргатиш;

- дарсларда дарслик, матн, кўргазмалар материаллар, саволлар ва топшириқлардан мунтазам фойдаланиш, унча катта бўлмаган матн таҳлили асосида асосий фикрни ажратиш олиш, режа тузишни билиш;

- билимлар манбаларини, айниқса идрок ва хотиранинг барча турларини ривожлантириш имконини берувчи кўргазмалар материални ўрганиш услубларини ранг-баранглаштириш, дарсда билиш қонуниятларини яхлит рўёбга чиқарилишини таъминлаш;

- курснинг қисмлари: ўрта асрлар тарихи, янги ва энг янги тарих қисмлари ўртасидаги ворисийликни сақлаб қолишга қаратилган дастурдаги ўзгаришларни маҳорат билан рўёбга чиқариш;

- дастурда мавжуд фан ичидаги ва фанлараро боғланиш ва алоқаларга таяниш, мактаб ўқувчиларини билимларини тизимлаштириш, ўқувчилар томонидан жамият ривожланишининг сабаб-оқибат алоқалари ва қонуниятларини янада чуқурроқ тушунишлари учун улардан фойдаланиш;

- кўп вақтни талаб қилувчи, айниқса, матн ёзилиши билан боғлиқ бўлса, уй вазифаларини соддалаштириш, дарс жараёнида уй вазифасининг мазмунини муфассал тушунтириб бериш;

- тарихни ўқитишда ўрганилаётган материални Ўзбекистон Республикаси ижтимоий ҳаётидаги сифат ўзгаришлар билан алоқадорлигини кучайтириш;

- таълим бериш жараёнида ўқувчиларнинг ўзига хослигини, тарихни ўрганишга эҳтиёжини инобатга олиб дарсни ташкил этиш;

- ўқувчиларни мустақил ишлашларини аниқ режалаштира олиш, дарсга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш жараёнини ҳамда дарс натижаларини чуқур ва ҳар томонлама таҳлил қилиши лозим.

- замонавий тарих ўқитувчиси этник гуруҳ ёки миллат миқёсидагина эмас, балки жаҳон даражасида фикр юритиши, ўқувчилар ўртасида замонавий дунё тизимлари ҳақидаги билимларни бера олиши, ўқувчилар ўртасида ҳозирги кунда жаҳондаги вазият, ривожланиш йўналишлари ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги, глобал муаммолар бўйича муҳокама ва мунозараларни ташкил эта олиши керак.

- тарих фани ўқитувчиси ўқувчиларга ўзлари яшаб турган жойдаги ва ундан ташқаридаги маданиятлар, уларнинг ўзаро боғлиқлиги ҳақида тушунчалар ҳосил қилишга ҳаракат қилиши, маданиятларни ўзига хос ва ўзгарувчан сифатларини тавсифлай олиши, ўқувчиларга ранг-барангликни ҳурмат қилиш ва бошқача қарашларни тўғри қабул қилишни ўзлаштириш учун маданиятларни чуқур ўрганиш энг муҳим восита эканлигини тушунтира билиши керак.

- тарих фани ўқитувчиси ҳозирги кун ривожланиш йўлларини тарихга назар орқали белгилаш муҳимлигини эътироф этгани ҳолда, келажакни тасвирлаш имкониятини яратиши, инсонлар биргаликда ва ҳар бири алоҳида келажакка таъсир эта олишларини ўқувчиларга тушунтира олиши, демократия, ижтимоий ва сиёсий жараёнларда иштирок этиш учун ўқувчиларда керакли кўникмаларни шакллантириши лозим.

- замонавий тарих фани ўқитувчиси ёрдамчи ҳисобланади. Ўқитувчининг вазифаси нафақат билимларни етказиш (бу билимлар тез ўзгарувчи дунёда кўп ҳолларда самарасиз бўлиб қолади), балки таълим олишни ўрганишлари учун ёрдам бериши керак. Бошқалар қобилиятларига ишониш, эски нарсалардан воз кечишга тайёрлик, хато қилганда хатолардан тўғри хулосалар чиқариш каби шахсий хусусиятларга эга бўлиши муҳимдир. Ўқувчилар билан самимий муносабатда бўлиши, уларнинг ҳис-туйғулари ва фикрларига жиддий эътибор билан қараши, мақтов билан муносабат билдириши лозим.

- ўқитувчи ўқувчилар синфга билимсиз ҳолатда эмас, балки бошқалар билан фикрлашиш учун, маълум даражада билим, тажриба, фикр ва қарашлар билан келишларини эътироф этиши керак. Чунки ўзлари ҳақиқий деб билган масалалар ва муаммолар билан муносабатда бўлишга шароит яратиш берилгандагина ўқувчиларда янада иштиёқ билан ишлашга истак пайдо бўлади, улар кизикувчан бўлиб, дарс давомида ҳар қандай масала билан шуғулланидилар, муаммоларни ечишга, ўрганишга ва кашфиёт қилишга хоҳиш билан киришадилар, шахсий ва умумий интизомга риоя қилишни ўрганадилар, бунда ўқитувчи ҳар бир ўқувчини алоҳида, ўзига хос ички имкониятларга эга шахс сифатида ҳурмат қилиши лозим.

- замонавий тарих фани ўқитувчи таълим олишга бутун умр давом этадиган жараён сифатида қарайди. Ўқитувчининг вазифаси ўқувчиларнинг фақат тўғри жавоб беришига эришиш эмас, балки

яхши саволларни сўрашга ундашдан иборат. Замоनावий ўқитувчи айни пайтда ўқувчи ҳам. У ўқувчилар орасида ўрганишга кўмаклашувчи ўқувчи сифатида намоён бўлиши керак.

-замонавий тарих фани ўқитувчиси ўқувчиларнинг ҳақ-хуқуқларини ҳурмат қилиши ва қарор қабул қилиш ваколатини синфга бера олиши лозим. У тенг ҳуқуқлилиқ тарафдори бўлиб, ўқувчиларнинг ўзига ишонч билдириши, шахсий ва умумий интизомни эгаллаганидан сўнг, ҳокимият ва назорат ваколатини гуруҳга беради ва гуруҳда ўқитувчининг ўзи ҳам ўрганишга кўмаклашувчи ўқувчи сифатида қиради. Унинг мақсади шахснинг мустақиллигини кўллаб-қувватлайдиган муҳитни таъминлашдан иборат бўлиши лозим.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008.
2. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Тошкент: Ўзбекистон, 6-том. 1998.
3. Азизхўжаева Н.Н. Ўқитувчи мутахассислигига тайёрлаш технологияси. Тошкент, 2000.
4. Беспалько В.П. Слагаемые педагогические технологии. М.: Педагогика, 1989.
5. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии. М., 1995.
6. Давлетшин М.Г. Модульная технология обучения. Ташкент, 2000.
7. Замоनावий дарс. Илмий-методик тўплам. А.Авлоний номидаги ХТХҚТМОМИ. Тошкент, 2007.
8. Инновацион технологиялар ёрдамида таълим самарадорлигини ошириш йўллари. Ўрта махсус касб-хунар таълими муассасалари ўқитувчилари малакасини ошириш факультети тингловчилари учун услубий тавсиялар. Тошкент, 2004.
9. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. Таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар. Тошкент, 2008.
10. Йўлдошев Ж.Ғ., Усмонов С.А. Педагогик технология асослари. Тошкент: Ўқитувчи, 2004.
11. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. М.: Знание, 1989.
12. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии. Рига, 1995.
13. Колеченко А.Е. Энциклопедия педагогических технологий: Пособие для преподавателей. СПб.: КАРО, 2002.
14. Кудрявцев В.Т. Проблемное обучение: истоки, сущность, перспективы. М.: Знание, 1991. – 80 с.
15. Лернер И. Я. Проблемное обучение. М.: Знание, 1974. – 64 с.
16. Матюшкин А.М. Актуальные вопросы проблемного обучения / Пер. с польск. языка М.: Просвещение, 1968.
17. Махмутов М.И. Организация проблемного обучения в школе. Книга для учителей. М.: Просвещение, 1977. – 240 с.
18. Муродова Д.Д. Педагогические основы развития креативного мышления учащихся в процессе обучения гуманитарным дисциплинам (7-8 класс): Автореф.дис. ... канд.пед.наук. Ташкент, 2006.-24 с.

19. Нуриддинов Б.С. Касб таълими ўқитувчиларини тайёрлаш ва уларни малакасини ошириш муаммолари. Тошкент, 2001.
20. Оконь В. Основы проблемного обучения / Пер. с польск. языка. М.: Просвещение, 1968. – 208 с.
21. Питюков В.Ю. Основы педагогической технологии. М.: Гном-Пресс, 1999.
22. Поспелов Д.А., Пушкин В.Н., Садовский В.Н. К определению предмета эвристики // Проблемы эвристики. М., 1969.
23. Саидрахмадов Н., Очилов М. Янги педагогик технология моҳияти ва замонавий лойиҳаси. Тошкент: ХТБ РТМ, 1999.
24. Сафин Д.В., Мусина Р.Г. Таълим бериш ва ўқишнинг интерфаол усуллари. Ўқув қўлланма. 1-5-модуллари. Тошкент, 2007.
25. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. М.: Народное образование, 1998.
26. Сластенин В.А. и др. Педагогика: инновационная деятельность. М., 1997.
27. Стил Джени, Мередис Керт, Телигл Чарльз. Основы развития критического мышления / Пособие в 8-ми книгах. Бишкек, 1997.
28. «Таълим самарадорлигини ошириш йўллари» мавзусидаги семинар-тренинг материаллари. Тошкент, 2002.
29. Таълимда янги педагогик технологиялар: муаммолар, ечимлар / Илмий-амалий конференция материаллари. Тошкент: Ўз ПФИТИ, 1999.
30. Толипов Ў.К., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг татбикий асослари (ўқув қўлланма). Тошкент: Фан, 2006.
31. Толипова Ж.О. Педагогик технологиялар – дўстона муҳит яратиш омили. Тошкент: ЮНИСЕФ, 2005.
32. Фарберман Б. Илғор педагогик технологиялар. Тошкент: Фан, 2000.
33. Фарберман Б.Л. Прогрессивные педагогические технологии. Ташкент, 1999.
34. Хуторской А.В. Дидактическая эвристика. Теория и технология креативного обучения. М.: МГУ, 2003. – 416 с.
35. Чошанов М.А. Гибкая технология проблемно-модульного обучения. М.: Народное образование, 1996.
36. Школа дружелюбного отношения к ребенку: основные аспекты, индикаторы результатов, критерии оценки. Ташкент: ЮНИСЕФ, 2005.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Муаммоли ўқитишнинг илмий-назарий асослари	4
Эвристик ўқитишнинг ўзига хос хусусиятлари	8
ИВЕН педагогикаси нима?	12
Муаммоли таълим жараёнида ўқув мақсадларини белгилаш	15
Муаммоли таълим жараёнида ўқитувчига қўйиладиган дидактик талаблар	17
Муаммоли таълимда дарс жараёнини лойиҳалаш	22
Муаммоли таълим жараёнида кичик гуруҳларда ишлаш	25
Муаммоли ўқитиш жараёнида қўлланиладиган методлар	28
“Муаммоли вазият” методи	28
“Галерея” методи	32
Дарслик ва матн билан ишлашнинг инновацион усуллари	34
«Дебатлар» методи	35
ФСМУ технологияси	37
“Муаммо” технологияси	38
“Бумеранг” технологияси	38
Ёзиш ва ўқиш орқали фикрлашни ривожлантириш ёки «Инсерт» усулида ўқиш	40
“Зинама-зина” технологияси	41
“Икки қисмли кундалик” методи	47
Хронологик бошқотирмаларни қўллаш	48
SWOT- универсал таҳлил қилиш методи	50
Дарс ишланмаларидан намуналар	51
Дарсда муаммоли вазиятларни яратишга мисоллар	57
Тарих дарсларида қўлланиладиган ижодий топшириқлардан намуналар	60
Тарих фани ўқитувчисига қўйиладиган замонавий талаблар	61
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	65

А. Авлоний номидаги халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш марказий институти Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

Мухаррир: *М. Саидова*
Техмухаррир: *С. Хўжаев*

Нашриёт рақами: з-221. Босишга рухсат этилди: 30.12.2009.
Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆. Офсет босма. Офсет қоғози.
Ҳисоб-нашриёт т. 4,5. Шартли босма т. 4,25. Буюртма № 5.
Адади 300 нусхада. Келишилган нархда.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти: 100170, Тошкент, И. Мўминов кўчаси, 9-уй.
Босмахона манзили: ООО «GEO FAN POLIGRAF» 100170, Тошкент,
И. Мўминов кўчаси, 13-уй.